

KÉSŐ RÉZKORI TEMETKEZÉSEK RÉGÉSZETI ÉS BIOARCHEOLÓGIAI ELEMZÉSE

ARCHAEOLOGICAL AND BIOARCHAEOLOGICAL STUDIES
ON LATE COPPER AGE BURIALS

késő rézkori
temetkezési rítusok
genetika, antropoló
természettudomá
archeozoológia,
C14-es korhatá
rézkori te

Késő rézkori temetkezések
régészeti és bioarcheológiai elemzése

Archaeological and Bioarchaeological Studies
on Late Copper Age Burials

Késő rézkori temetkezések régészeti és bioarcheológiai elemzése

Archaeological and Bioarchaeological Studies on Late Copper Age Burials

Szerkesztő:
Bondár Mária

Közreműködő szerzők:

Bondár Mária, Demény Attila, Farkas Csaba, Gál Erika, Gerber Dániel,
Gugora Ariana, Hegyi István, Horváth Anikó, Jakucs János, Köhler Kitti,
Marton Tibor, Oross Krisztián, Palcsu László, Rácz Piroska,
Somogyi Krisztina, Somogyvári-Lajtár Enikő

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely

Budapest 2023

A kötet megjelenését támogatta:

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128413,
A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése és a
MEC K_140620, *Késő rézkori temetkezések a Kárpát-medencében –*
Régészeti és bioarchaeológiai elemzések új eredményei című pályázata

Borító:

Fent: mintavétel a HUN-REN BTK AGI-ban; réz karperec (Balatonlelle-Rádpusztá 415. sír);
kettős temetkezés (Balatonszentgyörgy-Faluvégi-dűlő 2. lh. 774. sír)

Lent: DNS spirál (<https://www.dreamstime.com/royalty-free-stock-image-dna-molecules-beautiful-background-image34490806>); gagát gyöngy (Balatonlelle-Rádpusztá 415. sír);
a gyöngy mikroszkópos felvétele; gyöngysor (Budakalász-Luppa-csárda 128. sír);
gyermeksír részlete (Balatonlelle-Rádpusztá 415. sír).

Technikai szerkesztő: Vajda Olga
Angol fordítás: Seleanu Magdaléna

ISBN 978-615-5766-64-0

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, 2023

© Archaeolingua Alapítvány, 2023

© Szerzők, 2023

© Grafikusok, fotósok, számítógépes grafika és 3D rekonstrukció készítői, 2023

© Seleanu Magdaléna, 2023

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2023

ARCHAEOLINGUA

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Felelős kiadó: Jerem Erzsébet

Borítóterv: Kaszta Móni

Tipográfia és nyomdai előkészítés: Kovács Rita

Nyomda: Prime Rate Kft. Budapest

Tartalomjegyzék / Contents

BONDÁR MÁRIA	
Előszó	7
<i>Introduction</i>	10
BONDÁR MÁRIA	
Kutatástörténet – másképp. A reformkortól a bioarcheológiáig	15
<i>Research history with a different perspective. From the Age of Reform to bioarchaeology</i>	44
BONDÁR MÁRIA	
A temetkezések katalógusa	49
<i>Catalogue of burial sites</i>	262
1. Győr-Moson-Sopron vármegye	53
2. Vas vármegye	58
3. Veszprém vármegye	62
4. Zala vármegye	71
5. Komárom-Esztergom vármegye	83
6. Fejér vármegye	99
7. Tolna vármegye	100
8. Baranya vármegye	107
9. Pest vármegye	119
10. Budapest	135
11. Bács-Kiskun vármegye	143
12. Csongrád-Csanád vármegye	148
13. Békés vármegye	156
14. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye	157
15. Heves vármegye	158
16. Nógrád vármegye	161
17. Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye	162
18. Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye	174
19. Hajdú-Bihar vármegye	179
BONDÁR MÁRIA – SOMOGYI KRISZTINA	
20. Somogy vármegye	181
BONDÁR MÁRIA	
Irodalom / References	269
BONDÁR MÁRIA	
A temetkezési kategóriák és a temetési rítusok látható elemei	303
<i>Burial categories and the archaeologically visible elements of the mortuary rites</i>	330
RÁCZ PIROSKA	
Dunántúli késő rézkori temetkezések embertani vizsgálatának főbb eredményei	339
<i>The main results of the osteoarchaeological study of the Late Copper Age burials of Transdanubia</i>	412

GÁL ERIKA

Dunántúli késő rézkori temetkezésekben talált állatcsontleletek vizsgálatának főbb eredményei	423
<i>Main results of the analyses of animal bones from Late Copper Age burials in Transdanubia .....</i>	452

MARTON TIBOR

Pattintott kőeszközök késő rézkori temetkezésekben	455
<i>The chipped stones from the Late Copper Age burials .....</i>	478

JAKUCS JÁNOS

Az alkalmazott mintavételi stratégia elméleti megfontolásai és gyakorlati kivitelezése	481
<i>Theoretical and practical considerations of the employed sampling strategy .....</i>	490

OROSS KRISZTIÁN – JAKUCS JÁNOS – SOMOGYI KRISZTINA –
RÁCZ PIROSKA – KÖHLER KITTI – BONDÁR MÁRIA

A Baden-komplexum síregyütteseinek abszolút kormeghatározása a Kárpát-medence nyugati területein	493
<i>The absolute chronological dating of the funerary contexts of the Baden complex in the western Carpathian Basin .....</i>	554

GERBER DÁNIEL

Az archeogenomikai vizsgálatok múltja, jelene és jövője Magyarországon	557
<i>Archaeogenomic studies in Hungary. Past, present and future .....</i>	589

DEMÉNY ATTILA – GUGORA ARIANA – SOMOGYVÁRI-LAJTÁR ENIKŐ –
FARKAS CSABA – HEGYI ISTVÁN – PALCSU LÁSZLÓ – HORVÁTH ANIKÓ

Rézkori temetők csontvázleleteinek stabilizotóp-geokémiai elemzése	591
<i>Stable isotope analyses of Late Copper Age burials .....</i>	610

BONDÁR MÁRIA

Epilógus. A késő rézkori temetkezések elemzésének fontosabb eredményei, tanulságai és jövője	613
<i>Epilogue. The most important insights drawn from the study of Late Copper Age burials and potential directions for future studies .....</i>	624

A kötet szerzői / List of Contributors	631
--	-----

KUTATÁSTÖRTÉNET – MÁSKÉPP

A reformkortól a bioarcheológiáig

BONDÁR MÁRIA

Ebben a fejezetben a késő rézkori temetkezések kutatásának történeti folyamatát szeretném bemutatni, néhány meghatározó mérföldkő kiemelésével. A fejlődésnek azt az útját vázolom fel, ahogyan az első magyarországi temetkezés leírásától (1892) eljutottunk a komplex kutatásokig, a bioarcheológiáig.

Napjainkból visszatekintve nem tűnik túlságosan lényegesnek, hogy az egyes temetkezések mikor kerültek elő, hogyan tárták fel, hogyan dokumentálták, mit tartottak fontosnak az ásatást végző régészek vagy amatőrök, és mire nem fordítottak figyelmet. A hagyományos kutatástörténet nem a régészeti írások legizgalmasabb fejezete. Röviden összefoglalni azt, hogy ki mit írt egy adott témakörben nem mindig érdekfeszítő.

Valójában nagyon is fontos, hogy folyamatában vizsgáljuk a kutatási lehetőségeket, amelyek mindenkor meghatározták a régészek munkáját. Jelen áttekintésünkben a hangsúly a magyar kutatástörténeten van, amely természetesen nem választható el a nemzetközi kutatási irányoktól, megjelent publikációktól, konferencia-előadások dokumentumaitól. E tengernyi irodalomból azokat a sarokpontokat próbálom kiemelni, amelyek valamilyen módon hatottak a magyarországi kutatásra. Elsősorban azonban arra koncentrálok, hogy a hazai régészettudományban hogyan változott a temetkezések feltárása, feldolgozásának szempontrendszere, publikálása és a nemzetközi kutatásba való illeszkedése, milyen hatása volt a megjelent publikációknak a későbbi kutatásokra.

Korszakokra bontva tekintem át a magyar kutatástörténet elmúlt majdnem 200 évét a reformkortól – a magyar műemlékek és régiségek összegyűjtésének, lajstromba vételének és megőrzésének különböző korszakai után – napjaink nagyfelületű ásatásain megtalált temetkezésekig.

A korszakolás önkényes, határait azonban a kutatást befolyásoló tényezők és egy-egy olyan szakmai mérföldkő adja, amely hosszú ideig meghatározó volt.

Ebben a fejezetben az egyes sírok, temetők előkerülésének időrendjét követve mutatom be, hogyan formálódtak a szakirodalomban a badeni kultúra halottkultuszáról alkotott elképzelések különböző elemei, hogyan értékelték az egyes leletsoportokat, leletegyütteseket, jelenségeket a magyar szakemberek, milyen vélemények, elképzelések, elméletek születtek, amelyek közül – a tekintélytisztelet kényelmes állapota okán – még ma is fellelhető néhány.

Az egyes korszakok jellemzőinek meghatározásánál törekedtem arra, hogy az adott időszak tudományos-technikai lehetőségeit is figyelembe véve rámutassak, milyen módszerek, eszközök álltak a régészettudomány rendelkezésére.

Ez azért is fontos, mert az elmúlt több mint másfél évszázadban végbemenő tudományos-technikai forradalmak és napjaink informatikai lehetőségei jelentősen befolyásolták az egyes tudományágak kutatási lehetőségeit.

A 18. században kezdődött ipari forradalom a 19. században gyorsabb ütemre kapcsolt, de döntően még technikai újításokkal álltak elő a feltalálók. Az I. ipari forradalom nagyobb technikai vívmányai közül csak néhány jól ismert, napjainkig élő és továbbfejlesztett felfedezés: gőzgép (James Watt, 1769), a háromkerekű, gőzzel hajtott jármű, az autómobilok elődje (Nicolas Gugnot, 1769), az első gőzmozdony (Richard Trevithick, 1804; George Stephenson, 1814), az első gőzhajó (Robert Fulton, 1879), a személyszállításra alkalmas vasút kiépítése, a távíró megalkotása, a bicikli megépítése, Léon Bollée gőzüzemű autómobilja (1875), Thomas Edison fonográfja (1878) és szabadalmaztatott izzólámpája (1879).

A II. ipari-távközlési-technikai forradalom újdonságai a 19. század végén, a 20. század első felében születtek meg. Carl Benz megalkotta a négyütemű gázmotoros járművet (1886), Edison tökéletesítette a telefont (1887), megszületett a kézi fényképezőgép (1888), a rádióhírfeladó (Puskás Tivadar, 1892), az első mozifilm (Lumière fivérek, 1895), Marconi rádiótávírója (1895), Zeppelin léghajója (1900), a Wright fivérek első repülőgépe (1903), Ford T-modellje (1908), az első tank (1912), az első utasszállító gép (1914), az első hangos film (1927), a rendszeres tv adások (1928 New York), az első helikopter (1928), az első magnetofon (1928), az első színes tv (1929), az első radar (1935).

A hőlégballon (1783) után Zeppelin léghajója (1900) már lehetővé tette a levegő meghódítását is. 1919-ben Blériot átrepült a La Manche-csatorna fölött, 1927-ben Lindberg az Atlanti-óceán fölött repülve jutott el New Yorkból Párizsba.

Az első és második világháború katonai célú fejlesztései számos, a polgári életben is hasznosítható újdonságot eredményeztek. A 20. század második felében az ún. III. ipari-tudományos forradalom a korábbi időszakokhoz képest szinte megszámlálhatatlan újdonsággal, felfedezéssel járult hozzá a világűr meghódításához, a számítástechnika megalkotásával korlátlanul látszó lehetőségeket nyitott az információk előállításában, megosztásában, tárolásában és minél szélesebb felhasználói közösséghez való eljuttatásához.

Megalkották az első hordozható rádiótelefonokat, a későbbi mobilok elődjét. 1946-ban két amerikai tudós, John Presper Eckert és John Mauchly megépítette az első teljesen működő, digitális, programozható számítógépet, az ENIAC-ot. 1947-ben megszületett a hologram Gábor Dénes találmányaként. 1953-ban megindult a magyarországi televíziógyártás is.

1957-ben pályára állítják az első mesterséges holdat, 1961-ben Jurij Gagarin az első ember a világűrben a Vosztok-1 űrhajón. 1969-ben már Holdra lép Neil Armstrong az Apolló 11-gyel.

1972-ben elkészült az első VHS videókazetta. 1972-ben megszületett az első e-mail program, majd 1975-ben az első otthoni számítógép, az MITS Altair 8800. 1974-ben már internetnek hívják az 1969-ben kifejlesztett világháló. 1982-ben új hangtechnikai adathordozó, a CD jelenik meg, amely gyorsan kiváltja a bakelit lemezeket (bár napjainkban az igazi zenekedvelők ismét ezeket hallgatják).

1990-ben jelentik be a világháló létrejöttét (World Wide Web, azaz www), Tim Berners Lee találmányát. 1992 az sms megszületésének éve. 1996-ban a DVD nevű nagy kapacitású adattároló az újdonság. Csak néhány kiragadott, ám nagyon fontos momentum, amelyek globalizált világunkhoz vezettek.

Még emlékszünk az igénylés után kapható vezetékes telefonra, ami egyfajta státuszt is jelentett. Emlékszünk a távközlés fejlődésének azon állomására, amikor vidékről a postahivatalnál kihelyezett tárcsás telefonról beszélhettünk az otthon maradt családtagokkal. Ez már nagy előrelépés volt az ún. interurbán híváshoz képest!

Az MTA vári kutatóbázisának épületében (Budapest, Úri u. 49–51.) állították be az első szovjet típusú nagy teljesítményű számítógépet, ami miatt két emelet között ki kellett bontani a födémeket, hogy a monstrum beférjen. A SZTAKI munkatársai lyukkartonokat kódoltak és azt vitték át a mágnesszalagokra.

A számítógépek előretörésével (kezdetben intelligens írógépek voltak) hallatlanul kitért a világ. Kezdetben olyan volt az új technika, mint ma a mesterséges intelligencia. Nem ismertük a pozitívumait és a korlátait, de tartottunk tőle.

Az MTA Régészeti Intézetében ekkor kaptunk számítógépeket. Meghatározott kvóta szerint, évente kb. ötöt. Számítástechnikai tanfolyamokon próbálták nekünk, felhasználóknak megtanítani a 2-es számrendszerben az amatőr programozást. Nem sok sikerrel, mert mi arra voltunk kíváncsiak, mennyivel tud többet az új gép az írógépnél, mennyiben segíti a munkákat. Mit kell beírni, leütöni, ha tovább akarunk lépni. Amikor már nemcsak dekorációs térelemként néztük a masinákat, hanem ismerkedtünk is velük, egymástól tanultunk. Mindig volt valaki a csapatban, aki a gyakorlatban már

előrébb járt az új ismeretekben, mint mi, óvatos kételkedők. Volt, amikor csak annyit kellett mondania: lenyomtat az entert? Billentyűkombinációkat tanultunk meg egymástól az akut akadály leküzdésére. A kezdeteknél problémát jelentettek a speciális ékezetek a közép-európai nyelvekben, erre különböző egyedi megoldások, kis segédprogramok születtek. Napjaink Y és Z generációja számára (most már alfa generációnál tartunk) ez felfoghatatlan, nekünk a megismerés nagy kalandja volt.

A számítógépek, a világháló jelentőségét, rendkívüli hasznát a digitalizált tartalmak elérhetőségénél és a világvárány okozta sokknál értettük meg igazán. Ha van egy számítógéped és interneted, bárhol lehetsz a világon, szinte mindent el tudsz érni, távolról tudsz dolgozni, konferencián, értekezleten részt venni. Nem vagy helyhez, irodához kötve, előtted a végtelen szabadság... (amíg működik az áram és a világháló). Sajátos dialektika!

A távközlés és a számítástechnika hihetetlen innovációi (rádiótelefon, asztali számítógépek, laptopok, mobiltelefonok, sms, műholdak, internet, drónok, GIS, zoom, az analóg és digitális technológia szétválása, ma már 5G technika) az innovációs lehetőségek és alkalmazások széles tárházát nyitották meg a hétköznapi emberek és az alkalmazott tudományok előtt is.

A szakirodalom digitális változata azonban csak az utóbbi két évtizedben vált egyre jobban hozzáférhetővé, és egyre több olyan tartalom válik azonnal elérhetővé, ami nyomtatva már meg sem jelenik. A különböző tudományos adatbázisok létrejötte és folyamatos bővülése óriási előrelépés a tudományban. Míg korábban éveket kellett várni egy-egy könyv megjelenésére vagy arra, hogy eljusson a könyvtárba cserepéldányként vagy komoly valutás vásárlás után, ma már egyre több nyomtatott folyóirat és könyv pdf (portable document format) verziója érhető el a világhálón.

Nagy előrelépés volt, amikor az Arcanum Kiadó megjelentette első CD-it, majd DVD-ket, amelyeken különböző könyvek tartalmában kereshettünk 1989 után. Nagy összefogással és lelkesedéssel készült el a Hungaricana digitális gyűjtemény 2014-re, ahonnan könyvtárak, múzeumok, levéltárak és számos egyéb gyűjtemény kereshető, szkennelt anyaga elérhető, bizonyos szabályok szerint letölthető, segítve a gyorsabb kutatást. Sajnos a gyűjtemény nem folytatja a szisztematikus gyarapítást úgy, ahogyan elkezdte. Itt is azt tapasztalhatjuk, hogy elindult egy jó kezdeményezés, összefogással, NKA támogatással, majd a pályázat vége után nem kerül sor az újabb kiadványok feltöltésére. Ezek vagy megtalálhatók a kötetet, tanulmányt kiadó intézmény honlapján, vagy a különböző tudományos platformokra a szerzők által feltöltött verziókat lehet elérni, jó esetben.

Napjaink mindenki által használt „tudakozója” a Google keresője, amelynek felületére a legegyszerűbb kérdéseket beírva az információk tárházának végtelen birodalmába jutunk, de nem árt az információ megbízhatóságát ellenőrizni.

A felgyorsult műszaki-technikai fejlődés, a tudományok egyre szélesedő szinergiájának is köszönhető. A műszaki tudományok és az orvostudomány a régészetben is nagy segítséget jelent, a más célra kifejlesztett különböző diagnosztikai eszközöket és módszereket már az archeológia is használhatja, egyre inkább rutinszerűen. A radiokarbonmérések, röntgen, endoszkóp, CT, MR, XRF, talajradar, LiDAR, drónok, GIS, 3D technológia, mikroszkópok, DNS vizsgálatok, pollenelemzések, izotóp-geokémia, és még számos, ún. roncsolásos- és roncsolásmentes vizsgálat áll a rendelkezésünkre egy-egy nagyobb projektben, hogy minél többet megtudhassunk az egykor élt emberekről, a környezetünkről, a különböző kultúrákról.

I. korszak (a 19. század)

A 18. századi francia felvilágosodás hatása Európa-szerte óriási lendületet adott a tudományok fejlődésének. Ez a folyamat a 19. századra számos tudományterület önállóvá válását is eredményezte. Ez történt a reformkori Magyarországon a régészettel is.

1840-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága ülésén az alábbi javaslat hangzott el: „az összejöveteleken az orvosokon kívül természettudósok és természetbúvárok is vegyenek részt.” 1842-ben ennél is tovább mentek: „az archaeológiának, mint a természettudományokkal összeköttetésben lévő tudománynak külön szakként” kellene szerepelnie. 1844-ben Kubinyi Ferenc a MOTT ülésén már arról igyekezett meggyőzni a Társaság tagjait, hogy nemcsak a múzeumok raktárai tükrözik a nemzet haladásának fokozatait, hanem a föld gyomrából előkerült régiségek is. A természet vizsgálata mellett el kell kezdeni a múlt vizsgálatát is. Ezt múzeumi intézményrendszerben és a régiségek törvényi védelmével látta megvalósíthatónak. 1846-ban a MOTT éves ülésén határoztak a műemlékek védelméről és a 18. század előtti műemlékek összegyűjtéséről. Ezt gróf Andrássy Gyula levélben jelezte a Magyar Tudós Társaságnak (az MTA elődjének). A Tudós Társaság országos felszólításban kérte 1847. február 22-én minden „a nemzeti becsületet szíven viselő magyar” honpolgárt valamennyi 18. század előtti műemlék bejelentésére.¹

A következő évben kirobbant forradalom és szabadságharc, majd annak leverése és megtorlása erősen visszavetette a múlt emlékeinek felkutatását célzó országos kezdeményezést, amely csak 1861-ben éledt újjá a régészeti adatok gyűjtésének kérésével.² Ebben az évben Rómer Flóris a Magyar Régészeti Repertórium munkálataihoz az egész országot felölelő adatgyűjtést indított, amelyben ő maga is tevékenyen részt vett különböző helyszínek felkeresésével és dokumentálásával. Rómer Flóris a leletek bemutatásánál jóval nagyobbra nőtt tervét, az ősrégi leletabroszt álmodta meg. 1866-ban a Műrégészeti Kalauzban így írt erről:

„... Midőn egyrészt mindazon lelhelyeket közlöm, és mintegy irodalmukat adom, melyeket hosszas és fáradalmas kutatások után sikerült kipuhatolnom, másrészt ki kell jelentenem, hogy némelyeknek ebbe vagy abba a korszakba való bele illesztése a kútfőkben talált, gyakran igen hiányos, adatok után s nem pedig saját látás és ítéletem után történt. [...] Ezen felsorolásnak célja: egy ősrégi leletabrosznak előmunkálatául szolgálni; miért is szükséges, hogy e tudományt kedvelő hazánkiai, ha vagy az itt nem érintett munkákból, vagy saját tapasztalásuk és tudomásuk után, más lelhelyeket is ismernének: azokat szíveskedjenek hozzám, mint a m. tud. Akadémia Archaeol. bizottmánya előadójához beküldeni, miszerint ezen pótadatokkal bővítve, az itt közlőitekből minél tökéletesb átnézet készülhessen.”³

Az Akadémia Régészeti Bizottmánya kezdeményezésére tehát 1866-ban felhívás született országos régészeti lelőhely-adatszolgáltatásra, amelynek eredményeként nagyszámú kérdőívet töltöttek ki az ország egész területén a lelkes amatőrök és nagyon sok lelet került be az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeumba és egy-két újonnan alapított muzeális helyre (Győr, Kolozsvár, Gyula). A kiegyezés kedvezett a régészeti adatgyűjtésnek és kutatásoknak is. Egymás után alakultak különböző régészeti egyletek, társaságok, városi és megyei szervezetek, amelyeknek gyűjtése megalapozta a század második felében a múzeumalapítások szükségességét. 1868–1900 között közel 40 múzeumot vagy gyűjteményt alapítottak az akkori Magyarországon.

Nagyszeben (1861), Pozsony és Nagykovács (1868), Eger (1870), Nagyvárad és Sárospatak (1871), Szombathely és Temesvár (1872), Székesfehérvár, Máramarossziget és Jászberény (1873), Esztergom Érseki gyűjtemény (1874), Kassa (1876), Sümeg és Tiszafüred (1877), Sepsiszentgyörgy (1879), Déva (1880), Arad és Sopron (1881), Mosonmagyaróvár és Rimaszombat (1882), Szeged (1883), Komárom (1886), Sopron, vármegyei múzeum (1886), Fővárosi Múzeum (1887), Balassagyarmat (1891), Nyíregyháza (1892), Túrócszentmárton (1893), Esztergom Főegyházmegeyi Könyvtár és Múzeum (1894), Szekszárd (1895), Vác (1896), Szentes (1897), Kecskemét (1898), Pécs és Miskolc (1899),

¹ BODÓ 2016, 38–39.

² A Magyarország régészeti topográfiája előzményeit bemutató tanulmányomban írtam a szisztematikus régészeti adatgyűjtés kezdeteiről (BONDÁR 2017), itt csak röviden összegzem a téma szempontjából fontos mozzanatokat.

³ RÓMER 1866, 126: csillag alatti megjegyzés.

továbbá Nyitra (1900) városa alapított régiséggyűjteményét befogadó és a nagyközönségnek bemutató intézményt.⁴ Múzeumalapításról döntöttek Keszthelyen és Zalaegerszegen is (1898), e gyűjtemények azonban csak jóval később kerülhettek külön múzeumi épületbe.

Az 1876-ban Budapesten Pulszky Ferenc elnökletével, Rómer Flóris titkárral rendezett nemzetközi VIII. Ősrégészeti Kongresszus előkészítésekor nagyobb lendületet vett a lelőhelyek és leletek összegyűjtése. Az információk felkutatása, kérdőívek kiküldése, feldolgozása, azaz egy országos vállalkozás körvonalai kezdtek formálódni. A teljességre törekvő lelőhelykatasztert és az ország csaknem teljes területéről készült régészeti vagy topográfiai térképeket a *Compte-rendu*-ben mutatták be.⁵

1883-ban jelent meg Pulszky Ferenc munkája, aki a nagyszámú rézeszköz alapján javasolta, hogy az Egyesült Államok és Írország után Magyarországon is önálló korszakként legyen beiktatva az időskálán a neolitikum és bronzkor közé helyezhető önálló rézkor. A probléma már az 1874-ben Stockholmban megrendezett kongresszuson felmerült, de döntés ott még nem született, ezért Pulszky a rézeszközök közreadásával és vegyeszeti érveléssel támasztotta alá a korszak önállóságának jogosságát.⁶

Az Archaeologiai Közlemények (1859–1899) és az Archaeologiai Értesítő (1868–) hasábjain is rendre jelentek meg a különböző lelőhelyekről szóló híradások, leletközlések. Készültek egy-egy területet vagy korszakot feldolgozó önálló kötetek, elsősorban Rómer Flóris (1815–1889),⁷ Pulszky Ferenc (1814–1897),⁸ Hampel József (1849–1913),⁹ Wosinsky Mór (1857–1904),¹⁰ Milleker Bódog (1858–1942)¹¹ munkájaként, és mások munkái is ráirányították a nemzetközi kutatás figyelmét a Kárpát-medencei régészeti anyag kulcsfontosságára, gazdagságára. A millennium évében adták ki Borovszky Samu (1860–1912) szerkesztésében a vármegyei monográfiák első köteteit,¹² amelyekben már komoly régészeti fejezetek voltak az egyes településekre vonatkozó konkrét adatokkal.

A 19. században a régészet önállósult. Nagy társadalmi érdeklődés és összefogás mellett létrejöttek intézményrendszerének alapjai és a szakmai publikációs lehetőségek első fórumai is. Mindezek a keretek hosszú ideig meghatározták, hogy egy-egy területről hová kerülhettek leletek, dokumentációk és hol jelenhettek meg elsődleges információk a leletekről, lelőkörményekről.

A század utolsó harmadának pezsgő tudományos életében az országos leletgyűjtés eredményeként arra számíthatnánk, hogy már a kezdeti időszakban sok temetkezés került elő a késő rézkorból. Ez azonban nem így van.

Az első késő rézkori sírról Bella Lajos tudósított 1892-ben. Egy csontváz mellett talált leleteket írt le, amelyek Petőházán, a cukorgyár mellett ásott tó létesítésekor láttak napvilágot. A leleteket Bella L. gyűjtötte össze és a találók elmondása alapján írta le. A vaslándzsák alapján valamennyi tárgyat a vaskorra keltezte.¹³ A leletekből néhányat – 1943-ban megjelent munkájában – Banner János már a késő rézkorra keltezte.¹⁴ Így azonosíthatjuk a petőházi leleteket az elsőként publikált magyarországi késő rézkori temetkezéssel.

⁴ BODÓ 2016, 28–35.

⁵ RÓMER 1878.

⁶ PULSZKY 1883.

⁷ RÓMER 1866.

⁸ PULSZKY 1883; PULSZKY 1897.

⁹ HAMPEL 1876; HAMPEL 1886; HAMPEL 1895; HAMPEL–BESZÉDES 1877.

¹⁰ WOSINSKY 1896.

¹¹ MILLEKER 1891; MILLEKER 1897.

¹² *Magyarország vármegyei és városai* sorozatban (1896–1914) Abaúj-Torna vármegye és Kassa (1896), Fiume (1897), Vas vármegye (1898) és Nyitra vármegye (1899).

¹³ BELLA 1892.

¹⁴ BANNER 1943, 126, I. tábla 24–26.

1896-ban Wosinsky Mór Szedres-Cukor-hegyen bronzkori urnasírokat mentett meg, köztük – Banner J. későbbi monográfiája szerint – három késő rézkori is volt.¹⁵

Két, az említetteknel már korábban előkerült temetkezés is van, amelyeket találásukkor még nem sírként írtak le. 1871-ben Köveskálról kerültek elő leletek: „... 88 db gyöngy, bögrékkel, kőszekerczével, és 11 db apró vörösréz hengerkével...”, amelyeket Hampel József munkájából ismerünk.¹⁶ Ezeket közvetett adatok, analógiák alapján határoztam meg sírként bő 100 évvel később.¹⁷

A következő bizonytalan sírlelet a „ráckevei” antropomorf edény lehet, amely a berlini városi múzeumba (Museum für Vor- und Frühgeschichte) került, s csak 1963-ban publikálta Kalicz Nándor.¹⁸ Egy 2002-ben megjelent tanulmány tisztázta, hogy az egyedülálló leletet nagy valószínűséggel 1876-ban, a nagy dunai árvíz idején találhatták a Csepel-szigeten, amelyet a Tökölön ásatást végző Csetneki Jelenik Elektől vásárolt meg a Ráckevén ügyvédként tevékenykedő, ismert székesfehérvári gyűjtő, Lichtneckert János.¹⁹

A mai Szerbia területén található Bogojevon több szezonban tárt fel Cziráky Gyula telepen előkerült temetkezéseket, köztük az első szarvasmarha „temetkezést” is ő írta le.²⁰

Figyelemre méltó, hogy már ez a néhány adat is előrevetíti a badeni kultúra temetkezéseinek sokszínűségét: csontvázas és hamvasztásos sír, állattemetkezés, a leletek között ember alakú edény, talpas serleg, gyöngysor, merice, füles bögre, kőbalták, kisebb eszközök. Az ismertté vált kőrézkorinak vagy bronzkorinak leírt lelőhelyek kulturális besorolása, helyes korhatározása vagy sírként való azonosítása azonban – amint a rövid összegzésből is látható – jóval az első közlés után történhetett meg.

A 19. században ismertté vált temetkezések szórványos adatok, amelyek az adott korszakban nem is kaptak kellő hangsúlyt. Ekkor nem a kontextus volt a lényeg, hanem épp az összefüggésekből kiragadott, összegyűjtött leletek. Ha szakember szerzett tudomást ilyen eseményről, akkor kikérdezhetette a találókat, szerencsés esetben fel is jegyezte az információkat, de ennél többet nem tehetett, mert az objektum megsemmisült. A rendszerint a földmunkák során előkerült csontokat, hamvakat a találók nem tartották fontosnak, nem is gyűjtötték össze. Keresték az értékesebb tárgyakat, amelyeket bevitték a helyi iskolába, odaadták a település papjának, vagy a már létező múzeumnak, vagy megtartották azokat.

A korszak régészei, történészei, nagy műveltségű papjai a leletek megőrzésére és leírására helyezhették a hangsúlyt, amelyekhez saját elképzelésüket is hozzáfűzték.

II. korszak (a 20. század elejétől 1944-ig)

Az első világháború kitörése, elvesztése, a Trianon utáni földrajzi, politikai átrendeződés és gazdasági visszaesés megtörte a régészeti kutatások századvégi felívelését. A 20. század elején mindössze hat múzeumot alapítottak: Veszprém és Debrecen (1902), Bártfa (1903), Hódmezővásárhely (1904), Trencsén és Lócse (1911).²¹ A két világháború között Orosházán (1927), Kőszegen (1932), Szolnokon (1933) és Békésen (1938) létesült múzeum.

A század első harmadában – elsősorban a helyi gyűjtőknek köszönhetően – jelentős lelőhelyeket²² ismerhetett meg a tudós közösség, ahol késő rézkori leletek is előkerültek.

¹⁵ BANNER 1956, 45.

¹⁶ HAMPEL 1895, 93.

¹⁷ BONDÁR 1987, 48, 10–11. kép.

¹⁸ KALICZ 1963, 26–27, Abb. 6.

¹⁹ Az edény előkerülési idejét és körülményeit, és valószínűsíthető lelőhelyét 2002 óta ismerjük (HÄNSEL–HÄNSEL 2002, 195).

²⁰ CZIRÁKY 1899, 62–64.

²¹ BODÓ 2016, 30.

²² Piliny, Szombathely, Velemszentvid, Keszthely-Apáti-domb, Szikra, Pusztaitvánháza, Viss, Úny stb.

A harmincas évek – mai szemmel kisléptékű – ásatásai (Ószentiván, Kiskörös, Üllő, Debrecen, Tószeg, Hódmezővásárhely, Budapest) adtak újabb impulzust a régészeti kutatásoknak nagy mennyiségű leletek, új temetők, vastag rétegsor feltárásával. Az ekkor rendelkezésre álló periodikák mellett elsősorban az *Archaeologia Hungarica* monográfiásorozatban, továbbá néhány nagyváros (Debrecen, Veszprém, Szombathely, Pécs, Szeged, Esztergom és Miskolc) múzeumi kiadványaiban közöltek hazai régészeti anyagot, számoltak be újdonságokról, a múzeumok éves gyarapodásáról.

A korszak jellemzője az intézmények számának csekély gyarapodása, az egyetemeken a női hallgatók létszámának lassú növekedése. A régészképzés Budapesten kívül Szegeden is megindult. Kolozsvár román katonai megszállása után a magyar *universitas* Szegeden kapott ideiglenes működési lehetőséget. Az átköltözés után a Ferenc József Tudományegyetem 1921-től itt folytathatta működését, ahol az 1910-ben doktorált Banner János (1888–1971) 1924-től egyetemi magántanárként régészetet oktatott. Banner Jánosnak jelentős szerepe volt a hódmezővásárhelyi és a szegedi múzeum gyűjteményének gyarapításában és rendben tartásában is.

***

A háború kitörése előtt tártak fel egy nagyon fontos lelőhelyet. Morvaországban Jevišovice-Stary Zameken, Jaroslav Palliardi ásatásán napvilágra került rétegsor tisztázta a morvaországi kultúrák egymáshoz való viszonyát, s évekre megalapozta a környező országokban alkalmazott rézkori relatív kronológiát is.²³

A késő rézkor kutatásában alapvető fontosságú volt a 20. század első felében Josef Bayer (1882–1931, antropológus, őstörténész) 1927–1928-ban Ossarnban végzett ásatása, amely nagyon gazdag leletanyagot eredményezett.²⁴ 1928-ban megjelent tanulmányában foglalkozott a hasonló leletekkel. A Magyar Nemzeti Múzeum anyagából is összegyűjtötte az ossarnihoz hasonló jellegzetes edényeket, s ossarni kultúrának nevezte el ezt az anyagot. Egyúttal a hasonló leletek előfordulása alapján elkülönítette azt a Közép-Európában kimutatható kulturális egységet, a „*Mischkultur*”-t, amely a jellegzetes edények alapján Magyarországon kifejlődött kevert kultúra a szalagfüles körben.²⁵

A hasonló kerámiát készítő, nagy területen megjelenő régészeti kultúrát kannelúras kerámiának, szalagfüles edények népének, ossarni kultúrának is nevezték Közép-Európa területén. A badeni kultúra elnevezés – a Bécs melletti Baden bei Wien Königshöhle barlangban talált leletek után – Oswald Menghinétől származik.²⁶ A magyar szakirodalomban Tompa Ferenc használta elsőként ezt a megnevezést,²⁷ majd Patay Pál is így azonosította a bronzkort megelőző kultúrát.²⁸ Banner János 1956-ban megjelent monográfiájában péceli kultúráként foglalta össze a késő rézkori időszakot, első lelete, a Pécelen előkerült csaknem ép kétosztatú tál után, valamint azért is, mert ezzel akarta hangsúlyozni, hogy a kultúra törzsterülete Magyarországra tehető.²⁹ A péceli kultúra elnevezés – bár olykor még ma is feltűnik publikációkban – nem vált általánossá, a badeni kultúra az elfogadott terminus erre a komplexumra.

²³ PALLIARDI 1914.

²⁴ Banner János 1956-ban megjelent monográfiájában részletesen tárgyalta a hazai és a környező országok rézkori kutatástörténetét, ezért itt csak a lényeges stációkat emeltem ki.

²⁵ BAYER 1928.

²⁶ MENGHIN 1921.

²⁷ TOMPA 1937a, 12 és skk.

²⁸ PATAY 1938.

²⁹ A péceli kétosztatú tál rajzát Hampel J. közölte: HAMPEL 1886, 78, t. 1.

J. Bayer és mások munkáján kívül elsősorban Oswald Menghin,³⁰ Jan Eisner,³¹ Jaroslav Böhm,³² és az európai őskorral is foglalkozó V. Gordon Childe³³ munkássága, továbbá a magyarországi lelőhelyek számának növekedése, a szakemberek által végzett ásatások a magyar kutatásokra is élenkítőleg hatottak. Tematikus anyaggyűjtések nyomán jelent meg több tanulmány és értelmezni kezdték a temetkezések körülményeit, hangsúlyt kaptak az ásatásokon megfigyelhető jelenségek is.³⁴ Magyarországon a sokáig elfogadott rézkori relatív kronológia Csalog József kiskörei feltárásán tett ásatási megfigyelésekre alapult. Kiskörén a bodrogkeresztúri kultúra sírjai és a badeni kultúra telepnyomai kerültek elő. Csalog J. értelmezése szerint a badeni objektumok fölött voltak a bodrogkeresztúri sírok, ez határozta meg a relatív időrendet.³⁵ Csalog munkássága nyomán a tiszai II–baden–bodrogkeresztúri kultúra sorrend jó ideig tartotta magát.³⁶

A két világháborúval is sújtott korszakban mintegy 20 lelőhelyen kerültek elő különböző temetkezések a késő rézkorból helyi amatőrök terepmunkájának köszönhetően. Birituális temetkezés (Szob-Verbicek, 1930 körül), kettős sír (Balatonkenese-Akarattya, 1934), magányos sírok vagy olyan, múzeumba adott leletek, amelyek közelében emberi csontokat is említettek a találók (Esztergom-Diósvölgy, Szob-Giribi és -Öregfalú, Szekszárd-Alsóvárosi temető, Balatonlelle-Lellekúti-dűlő, Mágocs-homokbánya, Pilismarót-Felső szélesek, Szakály-Öreghegy, Vászoly-Kertek alja). Néhány lelőhelyen csak ép edényeket találtak, amelyekről azt feltételezték, hogy azért épek, mert sírból származnak (Úny, Szakály-Sportpálya, Kajdacs, Viss).

A harmincas években már ásatáson is tártak fel sírokat (Budapest-Békásmegyér, Fonyód-római sánc, Fonyód-Garay földje). Így került elő a badeni kultúra önálló temetője Budapest-Andor utca–Budafoki út sarkán álló Tress Vegyészeti Gyár területén hét sírral és a Hódmezővásárhely-Bodzásparton Banner János által feltárt, ugyancsak hét emberi temetkezést és egy szimbolikus sírt megőrző temető is. 1949-ig ez a két temető volt a legnagyobb sírszámú késő rézkori csontvázas temetkezési hely az országban.

1935-ben Fonyód-Bézsénypusztán Bacsák György orvos feltárásainak köszönhetően 11 sírból álló, hamvasztásos temető került elő. Az ásatásról Bacsák folyamatosan értesítette a Nemzeti Múzeumot, és küldte be a leleteket is. Az itt feltárt ép edények alapján megerősítést nyert az a sokáig ható tudományos „alapvetés”, mely szerint az ép edények egyértelműen sírokra utalnak, másképp fogalmazva: csak sírból kerülhettek elő egészben megmaradt edények. A három kiemelkedő jelentőségű, sok edényt megőrző lelőhely – Fonyód, Úny és Viss – egy máig létező felosztás alapja is lett, a badeni kultúra egy-egy tipológiai szempontok szerint elkülönített csoportjának névadó lelőhelyévé vált,³⁷ amelyeknél azóta sem teljesen tisztázott, hogy területi és/vagy időrendi csoportoknak tekinthetők-e.

A temetkezések szempontjából is máig idézett munka Patay Pál korai bronzkorral foglalkozó doktori disszertációja, amelyhez szakirodalmi gyűjtésen túl szisztematikus múzeumi anyagfelvételt is végzett 1937–1938 között. A nyomtatásban is megjelent munkában szereplő néhány oldalas lista lett az első forrása a későbbi rézkori és bronzkori feldolgozásoknak is. Nemcsak a bronzkori lelőhelyeket, hanem a badeni kultúra lelőhelylistáját is közreadta. Patay P. összesen 181 lelőhelyet sorolt fel (több ma már nem a badeni kultúrához tartozik). Jelentős részük a mai Magyarország területén került elő. A

³⁰ MENGHIN 1921.

³¹ EISNER 1933.

³² BÖHM 1941.

³³ CHILDE 1929.

³⁴ Bálint Alajos, Banner János, Csalog József, Gallus Sándor, Hillebrand Jenő, Kuzsinszky Bálint, Lázár Jenő, Nagy Géza, Párducz Mihály, Patay Pál, Sőregi János, Szabó Kálmán, Tompa Ferenc, Török Gyula, Tragor Ignác megjelent munkái 1928–1944 között (ld. az irodalomjegyzékben).

³⁵ CSALOG 1931.

³⁶ CSALOG 1936.

³⁷ BANNER 1956, 184–187.

lajstromban telepek, szórványok, és néhány temetkezés is szerepel a késő rézkorból, az adatok nagy részénél azonban – a rendelkezésére álló információk alapján – Patay P. sem tudta meghatározni a lelőhely típusát.³⁸

Banner János is szisztematikusan gyűjtötte a magyarországi múzeumokban a badeni kultúra leleteit és publikálta azokat a különböző múzeumi évkönyvekben, többek között a szegedi Dolgozatok, a Dunántúli Szemle, a Folia Archaeologica, Pécs város Majorossy Imre Múzeumának Közleményei, a Soproni Szemle, a Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve és az Archaeologiai Értesítő hasábjain. 1934–1955 között 14 nagyobb cikkében foglalkozott egy-egy terület badeni anyagával. Az ismert magyarországi temetkezéseket magyarul, majd németül is megjelent tanulmányának egy-egy lábjegyzetében gyűjtötte össze – amelyeket ekkor még ő is badeniként említett³⁹ – köztük a publikált Békásmegyerről (2 sír) és Budapest-Andor utca (7 sír) szerepelt. Közöletlen csontvázas temetkezésként említette Szakály-Öreghegyet, Szakály-Sportpályát és a Tárnokon előkerült csontvázat,⁴⁰ amely nem volt hitelesítve. Hamvasztásos temetkezéseket ismert a szakirodalomból Fonyódról és Békásmegyerről, a közöletlen lelőhelyek között említette a szakály-öreghegyi, simontornyai,⁴¹ felsőiregi, kajdaci és szekszárdi hamvasztásos sírokat. A székesfehérvári múzeumból az állítólagos csákvári leletről⁴² és a nyíregyházi múzeumból Vissről volt még tudomása. Nem írt a Petőházán előkerült sírról és az únyi ép edényekről sem. A kötet rézkori fejezetében elsősorban a Hódmezővásárhelyen feltárt sírokkal és az ismert badeni edények tipológiájával foglalkozott.

A Horthy-korszak viszonylagos nyugalmat, a tudományos élet fellendülését a közelgő háború előszele majd szörnyűsége árnyékolta be, amely háttérbe szorított minden mást.

III. korszak (1945–1956)

Banner János – Tompa Ferenc 1945-ben bekövetkezett halála után – 58 éves korában lett a budapesti egyetemen az ősrégészeti tanszék vezetője. Banner ekkor már nagy tekintélyű tudós volt, őt választották az 1940-ben Budapesten megrendezni tervezett Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszus főszervezőjének. A konferencia a háború miatt elmaradt, de a tervek szerint 1949-ben Budapest megrendezhette volna ezt a nemzetközi eseményt, amelyet Banner János és V. Gordon Childe szervezett volna.⁴³ A hidegháború azonban – a jelentős előkészületek ellenére – megakadályozta a kongresszus összehívását. Hat évvel később, 1955. október 3–10. között a Magyar Tudományos Akadémián rendeztek egy nemzetközi régészeti tanácskozást, immáron a marxizmus jegyében. Ezen mindössze öt külföldi vendég vett részt: Jaroslav Böhm (Prága), Dimitar P. Dimitrov (Szófia), Dorin Popescu (Bukarest), V. Gordon Childe (London) és Holger Arbman (Lund).⁴⁴

A kutatástörténet ezen pontján fontos kitérni Banner János és V. Gordon Childe baráti kapcsolatára. Személyesen is jól ismerték egymást, Childe a konferencia előtt is járt már Magyarországon. Hogy hány alkalommal, arról a források eltérően írtak. Az 1955-ben rendezett konferenciát megelőzően a húszas években kétszer biztosan, de az első látogatás időpontja nem derül ki a nekrológból. A második magyarországi tartózkodásról annyit tudunk meg, hogy meglátogatta a tószegi ásatást, amelyről egy

³⁸ PATAY 1938, 14–17.

³⁹ BANNER 1940, 53; BANNER 1942, 59.

⁴⁰ A későbbi monográfiában Tárnokról semmilyen csontvázat nem említ, csak a leletekről ír (BANNER 1956, 98. lh, 43).

⁴¹ A későbbi monográfiában Simontornya a mészbetétes kultúra urnatemetőjeként szerepel, amelynek területén néhány badeni edénytöredék is előkerült (BANNER 1956, 117. lh, 49).

⁴² A későbbi monográfiában Csákvárt telepként említi (BANNER 1956, 100. lh, 44).

⁴³ A nemzetközi Ősrégészeti Kongresszusok helyszíneiről és megrendezésük évéről részletesebben: MAKKAY 1989, 50–52.

⁴⁴ RADNÓTI 1957.

1928-ban Dijonban megjelent cikkben számolt be Childe.⁴⁵ Gordon Childe 1957-ben öngyilkos lett.⁴⁶ Barátjától Banner J. búcsúzott az *Archaeologiai Értesítő*ben. Banner a nekrológban nem tett említést arról, hogy mikor és hogyan ismerték meg egymást, csak az egyetemes és a magyar régészetet ért veszteség okán mutatta be pályatársa életművét nagyon visszafogottan.⁴⁷

Childe magyarországi látogatásainak pontos időpontját és helyszíneit Paluch Tibor 2016-ban megjelent rövid szócikkéből tudhatjuk meg. Gordon Childe 1926-ban hathetes körúton volt a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, Romániában és Magyarországon. 1927-ben Tószeg-Laposhalmon Louis Clarke vezetésével a cambridge-i Egyetemi Múzeum ásatását látogatta meg. A szegedi Régészeti Intézet és Hódmezővásárhely között 1928-ban létrejött megállapodás szerint 1929–1944 között az Intézet jelentős ásatásokat végzett a város körzetében, amely több külföldi kutatót érdekelt. Az edinburgh-i, majd londoni professzor, Sir Gordon Childe 1938-ban látogatott először Hódmezővásárhelyre, ahol Banner János bodzásparti ásatásainak fontos neolitik és késő rézkori anyagait tekintette meg. Az 1941-ben előkerült híres kökénydombi Vénuszt a háború miatt csak 10 évvel később, 1951-ben láthatta, amikor a Banner János és Korek József által 1949-ben rendezett kiállítás tárgyait Párizsból érkezve megnézhetette. Utolsó magyarországi útja az 1955-ben rendezett nemzetközi konferencia volt Budapesten, amelyre saját kisrepülőgépén érkezett.⁴⁸

Mindezek ismeretében érthető, hogy Banner János és Gordon Childe jól ismerték egymást, szoros kapcsolatot ápoltak. Makkay János Bannerről írott visszaemlékezése szerint 1925 és 1955 között a magyar ősrégészet eredményei Childe publikációi révén kerültek be a nemzetközi szakirodalomba. Childe minden művét elküldte Bannernek, segítette egyetlen, angol nyelvterületen megjelenő cikkének útját, ugyanakkor jól fel tudta használni saját munkáiban Banner adatait, akinek véleményére is többször hivatkozott. 1957-ben, hatodik kiadásban megjelent könyvében 19-szer említette Banner publikációit, ám az 1956-ban megjelent monográfiát ekkor még nem olvashatta.⁴⁹

***

A második világháború után, a negyvenes évek végén, ötvenes évek első felében egy-egy sír vagy sírnak tartott edénylelet több helyen is előkerült (Budapest-Andor utcában egy zsugorított sír, Nyíregyháza-Oroson ép edények, Beszterec-Földváron két ép edény, Győr-Ritter-féle földön egy zsugorított sír, Budapest-Pünkösdfürdőn egy sír), a jellemző azonban a szakemberek által ásatáson feltárt temetkezések voltak ebben a rövid korszakban.

A badeni kultúra mindmáig legfontosabb lelőhelyeit, köztük jelentős temetkezési helyeit (Palotabozsok, Alsónémedi, Szentés-Nagyhegy, Vörs, Budakalász) tárták fel ekkor. Ezek a lelőhelyek nagyon változatos temetkezésekkel gazdagították a korszak halotti kultuszáról alkotható ismereteket.

A palotabozsoki 8 sír a korábbi település házai mellett került elő (Pusztai Rezső és Török Gyula leletmentése, 1949). Új jelenség a koponyatemetkezés Szentés-Nagyhegyen, ahol tíz sírt regisztráltak, köztük kettőben csak koponyák voltak (Csallány Dezső helyszínelése, 1950). Előkerült az első magyarországi „állattemetkezés” is Ószentivánon (Párducz Mihály ásatása, 1941), amelyet Banner J. csak a monográfiájában kötött a badeni kultúrához. Az alsónémedi temetőben (1949) kettős sír és állatpár szabályos eltemetésével szembesült az ásató. A budakalászi temetőben (1952) kettős sírok, hamvasztásos és csontvázás temetkezések, jelképes sír, miniatűr kocsimodellek az új elem. Mind az alsónémedi, mind a budakalászi temetőben tekereselt rézszalagból készült gyöngyök gazdagították a

⁴⁵ BANNER 1958, 57.

⁴⁶ BANNER 1958.

⁴⁷ BANNER 1958.

⁴⁸ PALUCH 2016, 106.

⁴⁹ MAKKAY 1989, 49–50.

leletanyagot. A korszak mindmáig egyedülálló fémlelete, a vörsi diadém 1952-ben látott napvilágot (Pekáry Tamás leletmentése).

Az alsónémedi temető 1949-ben a legnagyobb sírszámú (40 sír) szakrális hely volt a Kárpát-medencében, amelyet Korek József 1951-ben publikált is. Ez a cikk az első komplex temetőfeldolgozás a magyarországi rézkorból.⁵⁰ Korek József a temető régészeti anyagát, Nemeskéri János az embertani maradványokat, Bökönyi Sándor az állatsontokat elemezte. Meznerics Ilona a sírokban talált *Dentalium* gyöngyök fajmeghatározását, Szepesi Károly a rézgyöngyök anyagának kémiai összetételét vizsgálta. A publikáció úttörő jelentőségű volt egy olyan kutatási időszakban, amikor elsősorban az edényekre koncentráltak a régészek.

Korek József a temetkezések összehasonlításához összegyűjtötte az ismert késő rézkori csontvázas sírokat is ebben a munkájában. Rövid összegzésében Petőháza, Békásmegyér, Budapest-Lágymányos, Budapest-Andor utca, Hódmezővásárhely-Bodzáspart, Szakály-Öreghegy, Szakály-Sportpálya, Palotabozsok csontvázás temetkezései szerepelnek a magyarországi lelőhelyek lajstromában.⁵¹ 16 csontvázás sírral tudta összehasonlítani az alsónémedi sírokat.⁵² Ausztriából három lelőhely volt ekkor ismert – Leobersdorf (két sír), Lichtenwöth (tömegsír) és Föllik bei Grossflein (egy sír) –, az akkori Jugoszláviából négy – Bogojeva (négy sír), Vučedol (kettős sír), Zemun-Semlin (egy részleges sír), Sarvaš (egy sír).⁵³

Alsónémedi nem sokáig volt a legnagyobb sírszámú késő rézkori temető. Az első helyet átvette a Pest vármegyei Budakalász-Luppa-csárda lelőhelyen előkerült újabb temető, amelyre 1952-ben homokbányászaskor derült fény. Soproni Sándor 1952-től kilenc feltárási szezon alatt a homokkitermeléssel összehangoltan tárta fel és dokumentálta rendkívül jó megfigyelésekkel Közép-Európa mindmáig legnagyobb sírszámú késő rézkori birituális temetőjét, összesen 436 badeni sírral.

Ezekben az években fejezte be országos anyaggyűjtését Banner János a badeni kultúrát feldolgozó monográfiájához. Az 1956-ban megjelent monográfiában olvasható az első nagyobb áttekintés az ismert temetkezésekről.⁵⁴ Új anyagként szerepelt a munkában a budakalászi temető első 115 sírjának közlése Soproni Sándortól,⁵⁵ a palotabozsoki 8 sír feldolgozása Török Gyulától,⁵⁶ az alsónémedi temető térképe és egy rövid címszó a lelőhelyről (215. lh.), valamint Korek J. táblái a már megjelent publikációból.⁵⁷ A kézirat lezárása előtt, az utolsó pillanatban⁵⁸ még bekerülhetett a publikációba a vörsi két sír is, az egyikben talált diadémmal.⁵⁹

A monográfiában 327 magyarországi lelőhelyet ismertetett Banner. Függelékben még 74 ausztriai, 130 szlovákiai, 3 ukrainai, 36 jugoszláviai és 4 romániai lelőhelyet sorolt fel. Banner J. a dokumentált, önálló temetők közül két csontvázás (Alsónémedi 40 sír, Budakalász első évadban feltárt 115 sírja), egy hamvasztásos (Fonyód-Bézsénypuszta 11 sír) és két kisebb, rosszul, vagy alig megfigyelt összefüggésekkel leírt temetőt (Budapest-Andor utca, Szentes-Nagyhegy 7-7 sír) tudott elemezni. A többi temetkezés telepen, gödrökből került elő, vagy még ennyit sem lehetett tudni a kontextusukról, mert ajándékként kerültek be a múzeumokba a kiragadott leletek. A fonyódi temetőt leszámítva a

⁵⁰ KOREK 1951; KOREK 1951a.

⁵¹ KOREK 1951, 41–42.

⁵² KOREK 1951, 42.

⁵³ KOREK 1951, 42–43.

⁵⁴ BANNER 1956, 184–210.

⁵⁵ SOPRONI 1956. A temető teljes feldolgozása: BONDÁR–RACZKY 2009.

⁵⁶ TÖRÖK 1956.

⁵⁷ KOREK 1951.

⁵⁸ A nagyszabású munka kéziratát 1952-ben zárta le, a korszakra jellemző nyomdai átfutási idő miatt a kötet 1956-ban jelent meg.

⁵⁹ BANNER 1956, 324. lh.

hamvasztásos sírok nem ásatáson kerültek elő. Hasonló volt a helyzet a kötet függelékében felsorolt külföldi temetőknél is.⁶⁰ Banner tehát lényegében a már említett három, hitelesen feltárt magyarországi temetőre (Fonyód, Alsónémedi, Budakalász) alapozhatta megállapításait.⁶¹ Banner J. a monográfia számára összegyűjtött nagy anyagból elsősorban a leleteket vizsgálta. Az edénytípusokon kívül röviden elemezte a sírokban talált köeszközöket, réztárgyakat és a *Dentalium* kagylókat. Az edények formája és díszítése alapján tipológiai alapon körvonalazott egységeket. Elkülönítette a csontvázasan temetkező csoportot és a hamvasztásosakat. Ez utóbbin belül három egységet írt le röviden: a fonyód–únyi, vissi és az ózd–pilyinyi csoportot.⁶² Banner J. a hamvasztásos temetkezésekről megállapította, hogy a Közép-Duna-medencében a péceli kultúrától kezdődik a hamvasztás megjelenése.⁶³ A csontvázas síroknál a két nagyobb temetőben előforduló tájolást, fektetést, a sírgödör méreteit vizsgálta. Véleménye szerint egyiknél sem lehetett szigorú rítusra utaló szabályokat kimutatni.⁶⁴ A temetkezési rítust a sírokban talált nagyobb kövek, kőpakolások apropóján érintette és érdekes jelenségként említette a fonyódi temetőben talált tapasztott agyaglapot. Megemlítette, hogy a csontvázas sírok előkerülésekor nem sok figyelmet fordítottak a körülmények leírására, így csak az alsónémedi és budakalászi temetőnél tudott bizonyos összehasonlításokat tenni. Banner szerint nem lehet még a kultúra temetkezési szokásait a legapróbb részletekig ismerni ennyi adat alapján.⁶⁵ A változatos formájú és díszítésű edények analógiáit összegyűjtve a kultúra eredetére és keltezésre is kereste a választ, részletesen kifejtve és elemezve a korábbi véleményeket. Banner J. a péceli kultúra elnevezés használatát javasolta a legrégebben ismert hazai kétosztatú tál lelőhelye alapján, és azért is, mert szerinte a kultúra legjellemzőbb edényformái a magyarországi elterjedési területen alakultak ki.

A badeni kultúra eredetét vizsgálva, Európa különböző régióiból felsorakoztatott párhuzamok alapján Banner arra a következtetésre jutott, hogy a péceli kultúra idegen kultúra a Kárpát-medencében. Alapjai a helyi újkőkori és rézkori kultúrákban keresendők, amelyekre ÉNy-ról és DK-ról érkező elemek hatottak, emiatt területenként más és más formában jelenik meg, de lényegileg azonos kultúra lesz.⁶⁶ R. R. Schmidt több szlavóniai lelőhelyen, köztük Sarvaşon és a vučedoli Várhegyen végzett ásatásokat. Mindkét lelőhely döntő jelentőségű volt a badeni kultúra időrendi helyzete szempontjából. R. R. Schmidt csak a vučedoli publikációval készült el, de ez is nagy hatással volt a további kutatásokra, mert jelentősen módosította a badeni kultúra korábban megállapított időrendi helyzetét.⁶⁷ Banner János Vladimír Miložić ásatásait és munkáit is jól ismerte. Szerb kollégája a D-i összetevőkre hívta fel a figyelmet és több jelentős rétegtani adat alapján vizsgálta a badeni kultúra kronológiai helyzetét és viszonyát a kostolaci kultúrához.⁶⁸ Banner János monográfiája mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásban a mai napig jelentős mérföldkő, amely a magyarországi leletanyag összegyűjtésével a badeni kultúra elterjedési területének centrális területéről adott közre nagy számú leletanyagot. Sarvaş és Vučedol vastag kultúrretegei, valamint Kiskörös és saját, dél-magyarországi ásatásai adhattak támpontot ahhoz, hogy a péceli kultúrát a tiszapolgári és bodrogkeresztúri közé illessze a vertikális idősíkon. Tompa nyomán Kr. e. 2400–2300 közé keltezte naptári években mért létezését. A badeni kultúra eredetét, kialakulását máig homály fedi, ma már nem is központi téma a kutatásban a származtatás kérdése. Rétegtani helyzete azonban több lelőhelyen is tisztázódott, jelentősen módosítva az első feltételezéseket.

⁶⁰ BANNER 1956, 135–137.

⁶¹ BANNER 1956, 187–188.

⁶² BANNER 1956, Abb. 45, 184–187.

⁶³ BANNER 1956, 187.

⁶⁴ BANNER 1956, 188–203.

⁶⁵ BANNER 1956, 187.

⁶⁶ BANNER 1956, 253–254.

⁶⁷ SCHMIDT 1945.

⁶⁸ MILOŽIĆ 1949.

Banner János jelentős munkásságának koronája volt a *Die Pécel Kultur* c. monográfia, amelyért 1956-ban az ELTE Bölcsészkar vezetése Kossuth-díjra terjesztette fel a professzort. A díj átadási időpontjáról értesítették Banner Jánost a szokásos táviratban. Ő a díjat nem utasította vissza, mindössze annyit közölt, hogy az időpont nem alkalmas számára.⁶⁹ Valószínűleg ő az egyetlen „Kossuth-díjasunk”, aki ugyan nem utasította el ezt a kitüntetést, de nem kapta meg, mert nem kapott másik időpontot az átvételre.⁷⁰

Még a 20. század első felében is a kutatások alapkiindulása az volt, hogy azonos formák és edénydíszítések alapján próbáltak meg kapcsolati hálót, vándorlásokat vagy épp autochton fejlődést megrajzolni a kutatók. Kezdek jobban figyelni a rétegtani adatokra is, a különböző régiók keltezésének összehasonlítását is fontosnak tartották, de még mindig az edények „vándoroltak”, és a nagy területen előkerülő hasonló edények alapján egykorúságot tételeztek fel. Az edényeket készítő ember felfedezési vágya, tanulási folyamata, kíváncsisága, alkalmazkodása a környezetéhez, új felfedezéseinek társadalmi hatása nem kapott kellő figyelmet a régészet által rekonstruált történeti folyamatokban.

A nagy változást a természettudományoknak köszönheti a régészettudomány.

Banner munkájának írása idején gyökeres fordulat következett be a korhatározásban. Nem sokkal a második világháború után a keltezés forradalmasította Willard Libby 1949-ben kidolgozott új módszere. A szén 14-es tömegszámú izotópjának felezési idejére épülő, 1950-től visszszámolt időskála a naptári éveket határozza meg a szerves anyagot tartalmazó leletekből, jellemzően csontokból vett mintákból, a megfelelő kalibrációk után.

A chicagói egyetemen kidolgozott új módszert régészeti tárgyakon is kipróbálták. 217 tárgy radiokarbon elemzését végezték el a laboratóriumban. Az így kapott abszolút évszámok jelentősen eltértek a hagyományosan alkalmazott történeti kronológia dátumaitól. A régészetben is alkalmazható új korhatározást Libby 1952-ben publikált könyvéből ismerhette meg a világ,⁷¹ amely felfedezésért 1960-ban kémiai Nobel-díjat kapott a tudós.

Az új módszerrel nyert évszámok teljességgel felborították a korábbi időkereteket. Az egyiptomi és mezopotámiai királylisták korrelációjára épült történeti kronológia a Kárpát-medence késő rézkorát Kr. e. 2100–1900 közé helyezte.⁷² Ez az időszak Egyiptomban az Óbirodalom kora, a VI. dinasztia és az első átmeneti kor ideje. Mezopotámiában az óbabiloni kor előtti III. Ur-i dinasztia korszaka. Trója települési rétegei közül III–V-tel párhuzamosították.

A radiokarbon dátumok szerint a késő rézkor a Kárpát-medencében Kr. e. 3600/3500–3000 (újabban 2800) közé keltezhető. Egyiptomban ez jóval a piramisok előtti időszak, a predinasztikus kor kezdete. Mezopotámiában a korai és középső Uruk korszak, Trója pedig még nem is létezett. Európában különböző őskori közösségek éltek.

Libby felfedezése előtt a *hasonló tárgyak előfordulása nagy területen a leletek egykorúságát jelzi* elv adta meg az időkeretet, ez egyiptomi és mezopotámiai királylisták alapján megalkotott történeti kronológia európai pilléreihez. Az új keltezési módszer okozta ezer éves „fekete lyuk” azonban valóságos hitvitát eredményezett az új régészet hívői és a hagyományos kronológia elkötelezettjei között az elkövetkező évtizedekben. A történeti (rövid) és a radiokarbon (hosszú) kronológia között mintegy ezer éves „törés” keletkezett a különböző területek abszolút évszamos korrelációjában. Ennek áthidalására több kísérlet is történt, több elmélet is született, ám csak napjainkban kezd konszenzus kialakulni nagy régiók keltezésének szinkronizálásában.

⁶⁹ BÓNA 1990, 57–58.

⁷⁰ Banner János életéről, munkásságról a születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésekből (SZABÓ 1989; FODOR 1990) tudhatunk meg többet.

⁷¹ LIBBY 1952.

⁷² Csak zárójelben jegyzem meg, hogy jónéhány középiskolai tankönyvben még ma is ez olvasható.

Az új keltezési módszert kezdetben a Közel-Keleten talált leletek és a nagyon korainak tűnő fémleletek közvetett korhatározására alkalmazták. Ehhez nagyszámú anyagot kellett összegyűjteni. A ¹⁴C keltezésnek köszönhetően a nagyon korainak tűnő tárgyak elmozdították a minél pontosabb dátumok iránti igényt, ezért egyre több célzott radiokarbonmérést végeztek a kutatók nagy nemzetközi programok keretében. Emellett megnőtt a fémleletek kémiai elemzése iránti igény is, amelyetől azt várták a régészek, hogy a feltételezett kereskedelmi kapcsolatok, kulturális hatások, ismeretek „mozgásának” idejét és útvonalát is pontosabban meghatározassák.

A fémnyersanyag származási helyére vonatkozó elemzések között említhető a hazai leletanyag első nagyobb szériás fémvizsgálata a Magyar Nemzeti Múzeum késő neolitik és kora bronzkori anyagából kiválasztott leleteken, amelyeket az ötvenes évek elején indult *Studien zu den Anfängen der Metallurgie* (SAM) program keretében végeztek. 1959-ben Franz és Eckerhard Schubertnek 200 magyarországi réztárgy összegyűjtésére volt felhatalmazása. A délkelet-európai réztárgyak spektrálanalíziséhez összegyűjtött anyagba a fémművesség korai időszakából az 1950–1954 között Kutzián Ida által feltárt tiszapolgár-basatanyai temető válogatott leletei is bekerültek. A temetőben 40 réztárgy volt, ezek közül 23-at vizsgálhattak meg a SAM program keretében, ami mai viszonyok között is jelentős mintavételnek számít.

Ebben az időszakban vált nagyon hangsúlyossá a kocsikutatás is az egyes régiók közötti kapcsolatokat keresve. A korai kocsikra utaló régészeti emlékeket elsőként Gordon Childe gyűjtötte össze, aki több munkájában is foglalkozott e fontos leletcsoporttal.⁷³ Childe a nagy területről regisztrált emlékek (valós kocsimaradvány, miniatűr modellek, különböző reliefeken talált ábrázolások, forrásokban említett utalások) keltezése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a legkorábbi adatok Mezopotámiából ismertek, tehát ott fedezték fel a kocsit, amely ebből az egyetlen centrumból terjedt el hosszú évszázadok alatt szerte a világon, amelyről részletes történeti kronológiai sort állapított meg.⁷⁴ A biztosnak látszó időrendi mátrix már Childe munkájának megjelenése után két évvel megváltozhatott volna. 1953-ban ugyanis Európa közepén, a késő rézkori budakalászi temetőben előkerült két miniatűr kocsiedény jól keltezhető kontextusban, hiteles körülmények között, amelyeket publikált is az ásató.⁷⁵ E két kocsimodell a Childe által felállított tér- és időbeli elterjedési sémában foglaltakkal ellentétben jóval korábbi, mint azt ő ebben a térségben feltételezte. Új bizonyíték volt arra is, hogy a négykerekű szekér Európában már nagyon korán ismert volt. A magyar nyelvű publikáció azonban nem tudott változtatni a nagyhatású elméleten, ahogyan Banner János monográfiája sem, amelyben a temető első 115 sírját és a 177. sír közismertté vált kocsimodelljét is publikálta Soproni Sándor német nyelven.⁷⁶

A Kárpát-medencében található, agyagból készült miniatűr kerék- és szekérmodellek csak Bóna István 1960-ban jelent meg, azóta is idézett angol nyelvű tanulmányával váltak ismertté.⁷⁷ Bóna rámutatott a négykerekű jármű európai létezésének koraiságára, a mezopotámiai invenciót azonban ő sem kérdőjelezte meg.⁷⁸

Gordon Childe és Bóna István összegző tanulmányai nagy lendületet adtak a kocsikutatásnak. Elsősorban a leletek – zömében kocsimodellek – publikálása jelentette az új ismeretanyagot. Jelentős cikkek, könyvek születtek, amelyekben a kerek járművek formai jegyeit, elterjedésük topográfiáját és szakrális szerepét vizsgálták a kutatók. Magyarázatokat kerestek a miniatűr modellek használatára, későbbi idők mitológiai, vallási példáival mutatták be az istennel vagy a túlvilággal összefüggésbe hozható lehetséges értelmezésüket. Kultikus tárgyként értékelték a miniatűr szekereket, amelyeknek

⁷³ CHILDE 1951; CHILDE 1954.

⁷⁴ CHILDE 1951, 193.

⁷⁵ SOPRONI 1954.

⁷⁶ SOPRONI 1956.

⁷⁷ BÓNA 1960.

⁷⁸ BÓNA 1960, 110.

eredeti funkcióját mindmáig nem sikerült kontextusból származó adattal megvilágítani. A kosci elterjedésének útvonalára és időtartamára is különböző elméleteket fogalmaztak meg a kutatók, néhányan felvetették a keleti genezis lehetőségét is, ám az alaptétel nem változott: minden civilizáció origója a termékeny félhold vidéke maradt. Újabb, átütő eredményt Andrew Sherratt elmélete jelentett a régészetben a nyolcvanas évek elején ismertté vált publikációit követően.⁷⁹

Banner János monográfiájának megjelenése, az új keltezési módszer, a kocsikutatás eredményei, az új magyarországi rétegtani adatok értelmezése, a fémtárgyakhoz szükséges nyersanyag beszerzési helyét célzó proveniencia kutatások felpeszditették az őskorkutatást, sorra jelentek meg a történeti és kronológiai kérdésekkel foglalkozó munkák. A szocialista korszak tervezdélködéséhez igazodva tervásatások indultak célzottan egy-egy kutatási probléma megoldására.

Az ötvenes években két új ásatás is a badeni kultúra keltezésének stratigráfiailag alátámasztott új lehetőségét eredményezte. Kutzián Ida 1950–1954-ben végzett feltárást Polgár-Basatanyán, ahol egyértelművé vált, hogy a tiszapolgári kultúrát a bodrogkeresztúri követte.

IV. korszak (1957–1985)

A tiszapolgári, bodrogkeresztúri és badeni kultúra egymást követő időrendjének közlése Banner János és Kutzián Ida közös cikkeiben jelent meg.⁸⁰ A korábbi relatív kronológia felülvizsgálatához Kutzián Ida tiszapolgár-basatanyai és Kalicz Nándor Székely-Zöldteleken végzett ásatásán ismertté vált horizontális stratigráfia adott alapot, ahol a bodrogkeresztúri sírok fölött volt a badeni telep. Mindezek lehetővé tették Csalog József korábbi, kiskörösi feltárásának⁸¹ újraértelmezését is: az ásatási felvételek újbóli átvizsgálása után itt is a bodrogkeresztúri és a péceli kultúra egymásutániságát látták a kutatók. Banner J. monográfiájában még a Tiszapolgár–Zengővárkony–Pécel–Bodrogkeresztúr–Zók relatív sorrend szerepelt.

Banner J. és Kutzián I. a Kárpát-medence rézkori kronológiáját tárgyaló tanulmányaikban – korábbi véleményüket helyesbítve – Kutzián I. tiszapolgár-basatanyai ásatási megfigyelése alapján megállapították, hogy a péceli kultúra csak a bodrogkeresztúri után következhetett, ezt a Székely-Zöldteleken előkerült rétegsor is megerősítette.⁸² Kalicz 1955-ben végzett telepásatásán tárta fel az említett stratigráfiát, amely egyértelművé tette, hogy a Banner-monográfiában szereplő relatív időrendi sorrend nem helytálló. Az eredményeket közlő cikke azonban csak 1958-ban jelenhetett meg.⁸³

A Banner–Kutzián szerzőpáros részletesen foglalkozott a badeni kultúra belső kronológiájával is. A Banner által meghatározott kései csoportjai – vissi, únyi, bosácai és kostolaci – közül talán legrészletesebben a kostolaci csoport helyzetét vizsgálták, amely nézetük szerint Magyarországon nem tekinthető önálló kultúrának.⁸⁴

A késő rézkorral több nemzetközi konferencián is mélyrehatóan foglalkoztak a korszak kutatói. 1958-ban Hamburgban,⁸⁵ 1959-ben Prágában⁸⁶ rendezett, majd 1969-ben Kisvezekényben (Malé Vozokany) a nyitrai Régészeti Intézet által szervezett nemzetközi konferencián összegezhették a régészek a badeni kultúra időszakának aktuális kutatási helyzetét, új nagy ásatásainak előzetes eredményeit (pl. Nitriánsky

⁷⁹ SHERRATT 1981; SHERRATT 1983.

⁸⁰ BANNER–B. KUTZIÁN 1958; BANNER–B. KUTZIÁN 1960; BANNER–B. KUTZIÁN 1961.

⁸¹ CSALOG 1931.

⁸² BANNER–B. KUTZIÁN 1961, 1.

⁸³ KALICZ 1958.

⁸⁴ BANNER–B. KUTZIÁN 1961, 27–28.

⁸⁵ Internationaler Kongress für Vor- und Frühgeschichte 1958.

⁸⁶ L'Europe à la fin ... 1961.

Hrádok, Štúrovo, Malé Kosihy, Cernavodă, Sitagroi, Dhikili Tash stb.) és a nagy területen nagyon egységesnek mondható régészeti kultúra genezisének problémáit.⁸⁷

Az egységesnek tűnő kerámiát nagyívű fejlődési sorba rendezték tipológiai módszerekkel.⁸⁸ Az 1973-ban megjelent konferenciakötet jelentős lépés volt a későbbi kutatások szempontjából, Evžen Neustupný tanulmányában ötfokozatú fejlődési sorba rendezte a badeni kultúra edényeit. Ez a felosztás jó keretet adott és ad a mai napig a belső fejlődés áttekintésére.⁸⁹ A kerámia egyes elemeit vizsgálva elsősorban Viera Němejcová-Pavúková fejlesztette tovább, jóval részletesebben, olykor egészen apró eltérések alapján kidolgozott tipológiájával.⁹⁰

A badeni kultúra eredete, származása a Banner-monográfia és a nemzetközi konferenciák után sem oldódott meg. Gordon Childe munkái ráirányították a figyelmet a D-i származásra, új lendületet adva a kutatásnak. Kalicz Nándor az 1958-ban feltárt centeri antropomorf urnák feldolgozásakor a magyarországi edényekhez hasonló balkáni párhuzamokat közreadva bizonyította, hogy a badeni kultúra Trója V. rétegével egyidejű.⁹¹

A hatvanas–hetvenes években a hagyományos történeti kronológiába kellett beilleszteni a késő rézkor évszázadait, amely szemlélet a D-ről érkező népmozgásokkal magyarázta a badeni kultúra és a rokon művelődések balkáni, Kárpát-medencei megjelenését. E történeti rekonstrukciós kísérletek a badeni kultúra korai időszakát és a végét érintették elsősorban. E két végpont közötti időszak, az ún. klasszikus badeni kultúra problémái, településtörténete, tipológiai rendszere már korántsem volt ilyen aprólékosan kidolgozott.

A korai időszakra keltezhető bolerázi csoport E. Neustupný (bolerázi csoport elkülönítése, badeni kultúra ötfokozatú felosztása), Anton Točík, majd V. Němejcová-Pavúková (tipológiai rendszer, kronológia) munkássága eredményeként aprólékosan felépített tipológiai keretté vált. Elsősorban a szlovák kutatás jelentős eredményeinek köszönhetően, a hazai leletanyagból az új kronológiai egységet, a bolerázi csoportot Torma István különítette el, amelynek lelőhelyeit zömében a Dunántúlról tudta felsorolni.⁹² Az ország K-i részéből összegyűjtött lelőhelyekkel később Korek József tette teljesebbé az elterjedési képet.⁹³ V. Němejcová-Pavúková kutatásai nyomán Torma I. a bolerázi időszakot lezáró fejlődési fokozat lelőhelyeit is le tudta választani a badeni kultúrából.⁹⁴

A romániai törzsterületű, a bolerázival egy időhorizontba sorolt Cernavodă III-kultúra magyarországi megtelepedését Ecsedy István mutatta ki Szeghalom-Dióéren végzett ásatása alapján, egy előzetes közlésben.⁹⁵ A korszak fontos állomása a gödörsíros kurgánok magyarországi megjelenésének kronológiai tisztázata és a K-i, sztyepei kapcsolatok elemzése.⁹⁶

A relatív kronológiai fogódzók meghatározásán túl az abszolút kronológia is árnyalta Eurázsia és Anatólia történeti képét. A badeni kultúra keltezése, a nagyobb ásatások leletanyaga, a különböző

⁸⁷ Symposium Baden 1973.

⁸⁸ NEUSTUPNÝ 1959; TOČIK 1961; NEUSTUPNÝ 1973; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1973.

⁸⁹ NEUSTUPNÝ 1973.

⁹⁰ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1970; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1973; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1991; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1992.

⁹¹ KALICZ 1963. Ez a „kronológia” ma már kutatástörténet, sajnos, a középiskolai tankönyvekben azonban még mindig fellelhető a Kr. e. 2100–1900 keltezés sztereotípiája.

⁹² TORMA 1969; TORMA 1973.

⁹³ KOREK 1985.

⁹⁴ TORMA 1977.

⁹⁵ ECSEDY 1973.

⁹⁶ ECSEDY 1979.

edénytípológiák kidolgozása élénk kutatást eredményezett. Ennek összegzésére a görögországi Xanthiban rendeztek konferenciát 1981-ben.⁹⁷

A keltezésben bekövetkezett új eredmények alapján a történeti átértékelés első úttörői David Clark és Colin Renfrew voltak.⁹⁸ A történeti és az új módszerrel naptári években meghatározott korszakolás közötti mintegy ezer éves „törés” áthidalására több kísérlet is történt az elmúlt évtizedekben, több elmélet is született, ám csak napjainkban kezd konszenzus kialakulni Európa és az anatóliai, egyiptomi térségek keltezésének szinkronizálásában.

A korszakban bekövetkezett kronológiai forradalom nemcsak Lord Renfrew könyvét avatta bestsellerré, amely 1973 és 2011 között több kiadást is megért, de a magyarországi kulturális életben is szokatlan, széleskörű társadalmi vitát eredményezett a Valóság c. folyóirat hasábjain.⁹⁹

***

Banner J. monográfiájának megjelenése utáni közel három évtizedben kerültek elő a kultúra újabb, fontos temetői és további jelentős temetkezések is napvilágot láttak.

1958–1962 között Mezőcsáton birtuális temetőt tárt fel Patek Erzsébet és Kalicz Nándor. A 14-17 sírt megőrző temetőben előkerült az első nagy méretű sztélé is. A késő rézkori sírok feldolgozása 1999-ben jelent meg.¹⁰⁰

1958-ban Centeren, Kalicz Nándor leletmentésén, napvilágot láttak a híres ember alakú urnák. A hét síros temető 3. sírjában a hamvakat ezek a halotti edények őrizték. A sírokat kisebb-nagyobb kövekkel vették körbe vagy jelölték meg egy-egy kővel. A különleges temetőt 1963-ban önálló kötetben mutatta be Kalicz Nándor – akkori feltételezés szerint – a Trójával való kapcsolat bizonyítékeként.¹⁰¹ A lelőhelyen a kötet megjelenésének évében újabb antropomorf urnás sírt mentett meg Kemenczei Tibor.¹⁰²

1960-ban befejeződött a budakalászi temető feltárása. 1961-ben a temető legszélső sírjai mellett 6-10 m széles sávot tárt még fel Soproni Sándor, de itt már nem voltak sírok. Soproni a teljes temetőt feltárta a homokbányászás ütemezéséhez igazodva. 436 késő rézkori sírt dokumentált a birtuális temetőben.

1963-ban Keszthely-Fenekpusztán a római temető területén Sági Károly feltárta – akkor még a badeni kultúra késői csoportjához sorolt – kostolaci csoport első magyarországi urnasírját.

1964-ben Csallány Dezső és Gombás András Tiszavasvári-Gyopáros halomban nyolc temetkezést tárt fel, hamvasztásos és csontvázas sírokat egyaránt. A lelőhely fontos kronológiai támpont volt a badeni és gödörsíros (Yamnaja, Yamna, Jamnaja) kultúra relatív időrendjéhez. A halom és a halomban lévő sírok temetőtérképét Gombás A. rajza alapján Kalicz Nándor közölte,¹⁰³ a sírokat később publikálta.¹⁰⁴

1967-ben Pilismarót-Basaharcon – Fettich Nándor 1959-ben kezdett, a dunakanyari vízlépcső építését megelőző ásását folytatva – Torma István megkezdte a mindmáig egyedülálló, teljesen feltárt, 110 síros, hamvasztásos temető kutatását, amelyet 1972-ben fejezett be.¹⁰⁵

1972-ben Szigetszentmártonban, Kemenczei Tibor leletmentésén előkerült a Közép-Duna-medence újabb miniatűr kocsi lelete egy csontvázas sírból.¹⁰⁶

⁹⁷ Xanthi konferencia 1981. Az előadások egy része (K betűs szerzők után) már nem jelent meg.

⁹⁸ CLARKE 1968; RENFREW 1972; RENFREW 1973.

⁹⁹ KALICZ–RACZKY 1977.

¹⁰⁰ KALICZ 1999.

¹⁰¹ KALICZ 1963.

¹⁰² KEMENCZEI 1966.

¹⁰³ KALICZ 1989, Abb. 5.

¹⁰⁴ KALICZ 1999.

¹⁰⁵ A temető teljes feldolgozása: BONDÁR 2015.

¹⁰⁶ KALICZ 1976; KALICZ 1976a.

1980-ban Balatonboglár-Kokashegyen (más néven Zrínyi u.) egy megbolygatott tömegsír bontott ki Honti Szilvia és Németh P. Gergely. A feltárható rendkívül kis területen egymásra helyezett csontvázak és vázrészecskék, köztük koponyák kerültek elő edénymellékletekkel, gyöngsorrrel, a gödörbe temetett 12-15 halottal.¹⁰⁷

Budapest, Káposztásmegyer-Farkaserdőn 1982–1983-ban végzett ásatásokon két zsugorított sír került elő és egy 2,30 m magas újabb sztélé.¹⁰⁸

Az említett temetőkön, jelentősebb temetkezéseken kívül több lelőhelyen is (összesen 35 temetkezési hely előkerülése köthető e korszakhoz) csak egy-egy sír került feltárássra. Nagy részük közöletlen maradt, vagy csak jóval a feltárást követően került sor a publikálásukra. Több esetben a régészeti feldolgozások előtt jelentek meg az antropológiai és archeozoológiai elemzések. Zoffmann Zsuzsanna megírta az első antropológiai összegzéseket a badeni kultúra embertani képéről,¹⁰⁹ amelyet később, kandidátusi disszertációjában mutatott be bővebben.¹¹⁰ A badeni kultúrához asszociált szarvasmarha-temetkezéseket Vörös István gyűjtötte össze.¹¹¹

Banner J. után a badeni kultúra újabb monográfiáját Korek József írta meg akadémiai doktori disszertációjaként, amelynek alapja a budakalászi temető feldolgozása volt,¹¹² publikálási jogát Soproni S. átadta Korek Józsefnek. Szakmai körökben köztudott volt, hogy Korek J. nagy lelkesedéssel fogott hozzá a temető komplex feldolgozásához.

Korek J. anyagvizsgálatokat csináltatott, különböző szakterületek szakembereivel elemeztette a leletanyagot, ő maga pedig Nemeskéri Jánossal közösen kidolgozott egy új módszert a sírok közlésére, az ún. sírlapokon való publikációt. Az embertani anyag feldolgozását Malán Mihály (Természettudományi Múzeum, Embertani Tár) kezdte meg, ő az első 75 sírt határozta meg az ásatási dokumentáció alapján. Néhány sírnál, amelyeknek feltárásnál maga is jelen volt az autopszia módszerét alkalmazta. Halála megakadályozta a feldolgozás teljessé tételében. A munkát Nemeskéri János (Természettudományi Múzeum, Embertani Tár vezetője) folytatta volna, az élő populációval kapcsolatos intenzív kutatásaiból adódó elfoglaltsága miatt azonban nem tudott e sírokkal a publikálásig eljutni, csak az első 115 sír anyagát adta közre a Banner-monográfiában.¹¹³ Az antropológiai feldolgozásokat a nyolcvanas évektől Lengyel Imrével végeztette el Korek J. Lengyel I. – a hazai antropológiában akkor egyedülálló módon – vércsoport vizsgálatokkal, lényegében genetikai elemzésekkel, határozta meg a halottak nemét. Lengyel I. az Érsebészeti Klinikán, szigorúan munkaidején kívül, igen nehéz laboratóriumi körülmények között indította meg a szerológiai vizsgálatot úgy, hogy csak a csontmintákat kapta meg, a tényleges ásatási dokumentációt nem tanulmányozhatta. Korek J. ugyanis arra volt kíváncsi, hogy a régészeti elemzések és az antropológiai eredmények mennyire erősítik vagy gyengítik egymást. Korek J. és Lengyel I. egymástól függetlenül dolgozott és körvonalazott temetőn belüli csoportokat. Korek J. számára a temetőtérkép volt az alap, Lengyel I. számára pedig a szerológiai eredményekből kirajzolódó összefüggések jelentették a leszármazást, illetve genetikai halmozódást, így jöttek létre a temetőn belül bizonyos csoportok. Az antropológiai vizsgálatok elkészülte (nem, kor, patológia, vércsoport-meghatározás stb.) után 1979. február 15-én egyeztetette csak Korek J. és Lengyel I. a hagyományos antropológiai alapadatokat és régészeti feltételezéseket, valamint Lengyel I. új módszerének eredményeit. Mindössze néhány adatot kellett módosítaniuk közös megegyezés alapján, amelyeknél – feltehetően a mintavétel során előállt

¹⁰⁷ HONTI 1981.

¹⁰⁸ ENDRÓDI 1997.

¹⁰⁹ ZOFFMANN 1980; ZOFFMANN 1988.

¹¹⁰ ZOFFMANN 1992.

¹¹¹ VÖRÖS 1980.

¹¹² KOREK 1983.

¹¹³ NEMESKÉRI 1956.

eseti keveredés miatt eltérések voltak.¹¹⁴ A módosítások 2% alatt maradtak. Az embertani feldolgozás eredményeiről Lengyel I. számolt be egy rövid publikációban.¹¹⁵ Autóbaleset miatt bekövetkezett tragikus halála őt is megakadályozta abban, hogy a budakalászi temető feldolgozásának akkortájt forradalminak számító eredményeit szakpublikációban közzétegye.

A kőeszközök nagy mennyisége miatt – amelyeknek teljes körű anyagvizsgálatára nem volt mód – Korek J. kiválasztotta a legtöbb kőeszközt tartalmazó 91. sírt, amelyben közel 100 db eszköz volt, és ennek meghatározását végeztette el a szakemberrel. Korek J. szerint az ebben a sírban talált anyag kellőképpen reprezentálta a temetőben előforduló ásványokat és kőzeteket. A 91. sír leleteinek anyagát Ravasz Csabáné (Magyar Állami Földtani Intézet) határozta meg. Eszerint a vizsgált tárgyak nagyobb része tűzkő vagy egyéb kovakőzet. A valódi tűzkövek szerinte két csoportba sorolhatók: az egyik valószínűleg lengyelországi eredetű (kékesszínű, áttetsző szegélyű, tömött szövetű kovák), a másik csoportba tartozók (vörösesbarna, átlátszatlan eszközök) hazai lelőhelyeken is gyakoriak. A sírban talált néhány obszidián azonos lelőhelyről származik, legvalószínűbb gyűjtési helye a Tokaj-hegység. A 91. sírban talált egyéb kőeszközök mindegyike azonos lelőhelyről származik, anyaguk aktolit pala, legvalószínűbb az alpi származásuk. A sír anyagát külön is publikálta Korek J.¹¹⁶

A gyöngyöket, kagylókat Meznerics Ilona (MNM Föld- és Őslénytani Tára) határozta meg, halála miatt azonban az írásos feldolgozásra már nem kerülhetett sor, csak fennmaradt jegyzeteiből kapott információkat Korek J. A legfontosabb eredmény: a tömegesen előforduló *Dentalium*-okról kiderült, hogy fosszilizsek,¹¹⁷ így a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok vizsgálatához a gyöngyök nem nyújtanak támpontot.

A temető kevés réztárgyának (ékszerek és munkaeszközök) anyagvizsgálatát két helyen végeztette Korek J., részben a Német Régészeti Intézetben Frankfurtban, részben pedig a diósgyőri Lenin Kohászati Művek metallurgiai laboratóriumában. A vizsgálatok eredményeiről csak a németországi adatok kerültek be a szentendrei Ferenczy Múzeum Adattárába.¹¹⁸ A dokumentáció szerint „*Dr. S. Junghans (sic!) Württembg. Landesmuseum Stuttgart*” végezte a fémanalízist, az effektív munka Dr. Manfred Schröder nevéhez köthető. A németek által végzett vizsgálati adatok megtalálhatóak a stuttgarti adatbázisban.¹¹⁹ A vizsgált tárgyak nagy része nem került vissza a múzeumba. A diósgyőri metallurgiai analízisről nem találtunk adatokat.

MTA doktori értekezésében Korek J. a hagyományos szerkezetet követve áttekintette a badeni kultúra kutatástörténetét, ismertette az egyes csoportokat és újakat is alkotott (fertői, dél-dunántúli I, dél-dunántúli II, Budakalász I, Budakalász II, hódmezővásárhely-bodzásparti csoport). A kultúra kései időszakából a kostolaci és bosácai csoportot említette. Mindezt nagyon röviden tárgyalta, mindössze 1-2 oldalt szentelt egy-egy csoport ismérveinek bemutatására.¹²⁰ A település, gazdasági forma, társadalom és az anyagi kultúra különböző megnyilvánulásait is csak nagyon röviden tekintette át.¹²¹ A temetkezési szokásokat, hitvilágot és művészetet kicsit részletesebben írta meg.¹²² A stratigráfia, kronológia és

¹¹⁴ MNM Adattára VII.61/1984.

¹¹⁵ LENGYEL 1983.

¹¹⁶ KOREK 1986.

¹¹⁷ MEZNERICS 1951, 102–104.

¹¹⁸ Dr. M. Schröder analízise: SzFM Adattára 1170/76. A dokumentumon olvasható megjegyzés szerint ez a mindössze 8 lapból és 4 képből álló anyag az 560. számon volt beletárolva a vegyes adattári dokumentációs leltárkönyvbe. A topográfia írásakor lett újrabetárolva 1976 januárjában.

¹¹⁹ Stuttgarten Datenbank.

¹²⁰ KOREK 1983, 17–30.

¹²¹ KOREK 1983, 30–87.

¹²² KOREK 1983, 88–132.

eredet problémájának mintegy 40 oldalt szentelt.¹²³ A disszertáció melléklete volt két kötet, amelyben a budakalászi temető anyagát mutatta be.

Korek J. a nyolcvanas évek elején a régészek számára elérhető legmodernebb módszerrel próbálta meg feldolgozni a budakalászi temetőt: peremlyukkartonokra vitette fel az összes lényeges adatot.¹²⁴ Az ún. sírlapos módszert még Nemeskéri Jánossal közösen dolgozta ki. Az alap elképzelés az volt, hogy egyetlen lapon egyszerre látható legyen minden fontos információ egy-egy sírről. A sírlapokon szerepelt a sír és az előkerült mellékletek rajza, rövid leírásuk, a sír méretei (hosszúság, szélesség, mélység), a halott tájolása, az antropológiai metrikus adatok koponyaábrázolásokkal, valamint a nagyobb anyagvizsgálatok eredményei is (kő-, ékszer-, állatsont-meghatározások, fémvizsgálat), továbbá a sírra vonatkozó érdekességek.¹²⁵ Korek J. e nagy feldolgozó munkához összegyűjtötte a forrásanyagot, kikölcsönözte a dokumentációt, rajzokat, fotókat. Nagy energiával dolgozott.

Banner monográfiájának megjelenése után néhány évvel került be a szakirodalomba egy feltételezés, amely még ma is fellelhető mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban. A budakalászi kocsimodell eltemetése kapcsán időről időre felmerül annak a kérdése, hogy a budakalászi (3. sír) és alsónémedi (3. és 28. sír) temetőben talált kettős sírokban eltemetett szarvasmarhák vajon valós kocsitemetkezések voltak-e. Ezt a lehetőséget Soproni S.,¹²⁶ majd Banner J.¹²⁷ is említette, Csalog J. azonban a budakalászi 3. sír alapján már bizonyossággként írta le, hogy az eltemetett két ember a halottaskocsiban ült, amelyet két előre néző szarvasmarha húzott.¹²⁸ Az alsónémedi 28. sírnak a sírfotón látható elszíneződéséről feltételezi, hogy kocsi maradványai lehettek.¹²⁹ Így került be a szakirodalomba a kocsival eltemetett két felnőtt máig élő toposza. Bár a feltárást végző szakember soha nem írta, sőt cáfolta, hogy Alsónémedin kocsitemetkezés került volna elő, a szakirodalomban még napjainkban is rendre feltűnik a Csalog J. által leírt romantikus vízió.

Korek J. mindezeket a felvetéseket későbbi munkájában is „*figyelemre méltónak*” tartotta ugyan, de megmaradt az alsónémedi temető publikálásánál már leírt véleményénél, mely szerint az említett, állatokat is tartalmazó sírok nem kocsitemetkezések, hanem nemzetségfői sírok áldozati állatokkal,¹³⁰ mert nem volt a sírokban olyan elszíneződés, ami szerves anyagból (fa) készített szekérre utalna. Egy másik, nagyon fontos ellenérvet is említett: mindkét sírban egy tehén és egy fiatal borjú volt. A fiatal állatok még nem alkalmasak igavonásra, 4-5 év alatt lehet betanítani erre az állatokat. A tehén pedig tejlő állat lévén értékes a közösség számára.¹³¹ Tehát nem a kocsit húzó marhákat temették el az emberekkel együtt.

Hasonló a helyzet a kocsimodell és talpas serleg azonos funkciójának feltételezésével is. A budakalászi temetőben világosan elkülönül a valódi kocsiedény (kocsimodell) és a talpas serleg. Ha egyazon sírban mindkét tárgy típus előfordult, akkor szinte bizonyos, hogy nem ugyanazt a funkciót töltötték be, azaz a talpas serleget nem értékelhetjük kocsibrázolásként.¹³²

Korek tanár úr kedvességének köszönhetően egyetemistaként (1972–1977) már láthattam a budakalászi temető anyagát és a készülő nagy munka egy-egy részletéről is szívesen beszélt a Magyar

¹²³ KOREK 1983, 133–173.

¹²⁴ A módszerről részletesen ír doktori disszertációja mellékletében (KOREK 1983, 32–37). A peremlyuk-kartonokra Gróh Dániel vitte fel az adatokat.

¹²⁵ Korek József egy-egy sírlapja: BONDÁR 2009, Fig. 5, Fig. 6.

¹²⁶ SOPRONI 1954, 35.

¹²⁷ BANNER 1956, 207.

¹²⁸ CSALOG 1961, 7–12.

¹²⁹ CSALOG 1961, 10.

¹³⁰ KOREK 1980, 22.

¹³¹ KOREK 1980, 22.

¹³² BONDÁR 2009a, 246–273.

Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese. A tervezett Budakalász-monográfia a fotó és rajz együttes közzétételét kívánta volna a szerzőktől, amelyre – Korek J. szerint – magyarországi kiadó terjedelmi és technikai okokból nem vállalkozott volna. Az elkészült sírlapok és értékelés az akadémiai doktori disszertációjának melléklete volt.¹³³ A sírlapos közlést a Régészeti Füzetek II. sorozatában tervezte megjelentetni Korek J., ahogyan erre a 91. sír kőanyagának közlésekor utalt is.¹³⁴ Ez a terv sem valósult meg. 1992. május 29-én bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy az akadémiai doktori disszertáció alapját képező temetőfeldolgozás előmunkálataiból könyv legyen.

Fodor István így emlékezett meg Korek J. nagy munkájáról:

*„Munkásságának utolsó nagy teljesítménye a „Közép-Kelet Európa a rézkor végén” c. akadémiai doktori értekezése volt, amelyben a badeni kultúra közel félezer síros budakalászi temetőjét dolgozta fel a társtudományok eredményeinek széles körű felhasználásával. E munkájával 1985-ben nyerte el az akadémiai doktori fokozatot. Sajnos, egyre súlyosbodó betegsége miatt már nem készíthette el értekezésének nyomdakész változatát, ez a szűkebb szakterület kutatóinak súlyos adóssága.”*¹³⁵

A súlyos adósságot a 2009-ben megjelent kötettel tudtuk megszüntetni, amelyben nagymértékben támaszkodhattunk Korek József előmunkálataira.¹³⁶

1974-től szakdolgozatomhoz gyűjtöttem a dunántúli múzeumok, a szakirodalomból pedig az ország egész területéről a badeni lelőhelyeket, leleteket.¹³⁷

Pécs-Vasas telepanyag közlése lehetővé tette a késő badeni kultúra leletanyagának körülhatárolását, amelynek ismeretében leválaszthattam az ebbe a kronológiai periódusba sorolható lelőhelyeket az ismert halmazból.¹³⁸ Egyetemi doktori disszertációmban a kostolaci csoport elterjedési adatait összegyűjtve megállapítottam, hogy azok – a korábbi véleményekkel ellentétben – önálló kultúra telepeiként, temetkezéseiként értékelhetők.¹³⁹

Ugyanerre a következtetésre jutott a kostolaci kultúra önálló létéről Ecsedy István¹⁴⁰ és Korek József is.¹⁴¹ Munkáink egymástól függetlenül egy évben jelentek meg, így ez a felismerés három különböző elemzés során született meg. Felhívtam a figyelmet arra is, hogy a késői időszakban a Coțofeni-kultúra jelenlétével és hatásával is kell számolni, amelyet több lelőhely is alátámaszt.¹⁴²

¹³³ Korek J. többször említi disszertációjában (KOREK 1983) a két kötetes budakalászi monográfiát. Sokáig nyomoztam ez ügyben, kiderítendő, mi is lehet ez, hol jelenhetett (volna) meg. Egyetemistaként magam is többször hallottam Korek tanár úrtól, hogy „a németek adják majd ki”. Sajnos senki nem tudott felvilágosítást adni arról, mit is jelenthet a két kötet. A csak néhány példányban sokszorosított sírlapokból még Korek tanár úrtól kaptam egy példányt (egy kötet tehát volt), de szöveg ehhez nem tartozott. A doktori disszertációban a badeni kultúrát dolgozza fel Korek J., abban csak hivatkozik a budakalászi temető elemzésének különböző eredményeire, aspektusaira. Makkay János hallotta, hogy a budakalászi temető feldolgozását végzem, s egy alkalommal ideadott egy kemény papírfedelű, gépelt szövegből álló vaskos kötetet, mondván, találta a könyvespolcán, de neki ez nem kell. Címlapja, belső borítója hiányzik, bekötött szöveg, amely a tartalomjegyzékkel kezdődik. Megvan tehát a „budakalászi monográfia” második kötete, a szövegkötet is. Ez a 238 gépelt oldalból álló tanulmány nem a temető hagyományos feldolgozása, hanem egy értékelő kötet. A különböző anyagfajták (kerámia, eszközök, ékszerek, csontok stb.) rövid áttekintését és Korek J. temetőelemzését tartalmazza.

¹³⁴ KOREK 1986, 3. jegyzet.

¹³⁵ FODOR 1995, 12.

¹³⁶ BONDÁR–RACZKY 2009.

¹³⁷ BONDÁR 1977.

¹³⁸ BONDÁR 1982.

¹³⁹ BONDÁR 1984.

¹⁴⁰ ECSEDY 1984.

¹⁴¹ KOREK 1984.

¹⁴² BONDÁR 1984, 192. jegyzet

1985-ben jelent meg a késő rézkori Kárpát-medencei temetkezések összegzése Gabriel Nevizánskytól. 62 lelőhelyről¹⁴³ gyűjtötte össze a badeni kultúra temetkezéseit.¹⁴⁴ 25 szlovákiai, 1 romániai, 1 jugoszláviai és 34 magyarországi lelőhelyről adta közre a legfontosabb információkat. A magyarországi lelőhelyek sorát a Banner-monográfiában már szereplő, a fentiekben többször említett 17 lelőhelyen kívül¹⁴⁵ újabb 17 lelőhellyel egészítette ki: Andocs, Balatonboglár, Budapest-Nagytétény, Budapest-Káposztásmegyer-Farkaserdő, Center, Győr, Keszthely, Mezőcsát, Orosháza, Pécs, Pilismarót-Basaharc, Pilismarót-Szobi rév, Pusztaszer, Szigetszentmárton, Tiszavasvári-Gyepáros, Tiszavasvári-Keresztfal, Vászoly. A badeni kultúra kutatásában G. Nevizánsky elemzéseit tekinthetők az első társadalom-rekonstrukciós kísérletnek arra, hogy a temetkezések alapján felvázolta az egykori népesség bizonyos hányadát.

V. korszak (1986–2002)

E kutatási periódusra esik a máig sok vitát kiváltó protobolerázi horizont elkülönítése, amely Kalicz Nándor több munkájában fokozatosan körvonalózódott. A korábban Cernavodă III-ba sorolt lelőhelyek egy része a Kalicz N. által leválasztott, önálló kronológiai szintbe, a „protobolerázi” horizontba került, de sem a Cernavodă III, sem a „protoboleráz” nem lett megnyugtatóan lehatárolva a magyarországi anyagban. E bizonytalanság következtében az elnevezések (csoport, horizont, fázis) és a mögöttük lévő tartalom egyre kaotikusabbá vált, válik a kutatásban.¹⁴⁶

1999-ben a romániai Mangaliában, az 1969-ben rendezett szlovákiai szimpózium harmincéves évfordulóján szerveztek újabb, a késő rézkor kutatási helyzetét áttekintő, jelentős nemzetközi konferenciát.¹⁴⁷ A hétnapos tanácskozáson az újabb nagy ásatások eredményeit mutatták be a résztvevők, és nagy hangsúlyt kapott a badeni és rokon kultúrák korai időszakának értékelése. A Dél-Németországtól Közép-Európán át Bulgáriáig megtelepedett, hasonló edényeket készítő különböző közösségek genezise, településeinek és temetkezéseinek elemzése fontos problémákat helyezett a fókuszba.

A kutatás ezen periódusában a badeni kultúra eredete és keletzése állt a középpontban. Kalicz N. több hullámban betelepülő, D-i, DK-i hatással (népcsoportok érkezésével) magyarázta a látszólag egységes anyagi kultúra létrejöttét, a „Badenisierungot”.

Kalicz N. elképzelésével ellentétben Viera Němejcová-Pavúková kizártnak tartotta, hogy a badeni kultúra kialakulása egy Délkelet-Európából a Kárpát-medencébe érkező migrációs hullám következménye lett volna. A korai badeni leletanyagban ugyanis olyan egyezéseket talált a megelőző időszak leleteivel, amelyek alapján a badeni kultúrának a korábbi időszakhoz való szoros kötődését, kontinuuus fejlődést hangsúlyozhatta. Véleménye szerint a badeni kultúra kialakulásában az elterjedési területén lévő összes korábbi kultúra részt vett, az integráció azonban az égei-anatóliai világból érkező külső impulzusok hatása nélkül nem jöhetett volna létre. Több hasonló tipológiai jegy utal arra, hogy a badeni és rokon kultúrák (Cernavodă III, Coțofeni, Ezero stb.) és az égei-anatóliai korai bronzkor

¹⁴³ A térképen (NEVIZÁNSKY 1985, Abb. 1) 52 lelőhely szerepel, de a cikk végén (p. 268–269) újabb – a kézirat lezárása után ismertté vált – lelőhelyeket sorol még fel G. Nevizánsky. Így Szlovákiából a térképen 19, összesen 26, Magyarországról a térképen 31, valójában 34 lelőhelyet ismertet, összesen tehát a térképen szereplő 52 lelőhellyel szemben 62 lelőhelyről van információja. Két magyarországi lh. (Balatonboglár, Budapest-Káposztásmegyer-Farkaserdő) tévesen a romániai temetkezések között található meg.

¹⁴⁴ NEVIZÁNSKY 1985, Abb. 1, 265–269.

¹⁴⁵ Alsónémedi, Békásmegyer, Budapest-Andor utca, Budakalász, Fonyód, Hódmezővásárhely, Iregszemcse, Kajdacs, Palotabozsok, Petőháza, Szakály-Öreghegy, Szakály-Sportpálya, Szekszárd, Szentés-Nagyhegy, Szob, Vörs, Viss.

¹⁴⁶ KALICZ 1985; KALICZ 1991. A téma részletes elemzése a különböző kutatók véleményének összefoglalása: BONDÁR 2002; BONDÁR 2010.

¹⁴⁷ Cernavodă III – Boleráz 2002.

egyidőben alakult ki, a badeni kultúra a Kelet-Mediterráneum kora bronzkorának legészakabbra eltolódott kultúrprovinciájának is tekinthető.¹⁴⁸

A nagy ásatásoknak köszönhetően megélénkült kutatás, a kronológiai változások, az állatok másodlagos hasznosításának elmélete és az intenzív kocsikutatás is közrejátszott abban, hogy a badeni kultúra az érdeklődés homlokterében maradt. Újabb monográfiáját Joseph Maran írta meg.¹⁴⁹ Véleménye szerint a badeni kultúra kezdeti időszakában kapcsolat volt a Kárpát-medence és az Égeikum között, amit a bratislavai típusú tálak bizonyítanak.¹⁵⁰ Maran felvetette annak lehetőségét, hogy a badeni kultúra Európában alakult ki, s innen terjedt K felé.¹⁵¹

***

1986-tól az ezredfordulóig néhány újabb lelőhelyen tártak fel zömében egy-egy csontvázas sírt.

A balatonmagyaródi kis temetőt, köztük egy kettős temetkezést feldolgozó rövid cikkemben néhány tárgy alapján (gyöngysor, talpas kehely, függeszthető edény) sírként értékeltem a köveskáli, tihany-újlaki, szikrai és feltételezen a bogátpusztai leleteket is, G. Nevizánsky gyűjtését így 4 további lelőhellyel tudtam gazdagítani.¹⁵²

A Szentsimonban, Koós Judit leletmentésén megmentett hamvakat a centerihez hasonló ember alakú urnák őrizték meg.¹⁵³ A késő rézkori Coțofeni-kultúra egy sírját tárta fel Kővári Klára a törzsterületől nagyon távoli ponton, Ipolydamásdon.¹⁵⁴ Két szezonban a kostolaci kultúra temetője, összesen 12 urnasírja is előkerült Balatonbogláron.¹⁵⁵ Emberi temetkezések kerültek elő Esztergom-Szentkirályi Duna-dűlőben¹⁵⁶ és Vámosgyörkön.¹⁵⁷

Kiemelkedő a Sármellék-Égenföldön feltárt, gödörbe temetett 4 halott, a mellettük talált rézkéssel és réztőrrel. E jelentős fémtárgyak a vörsi diadém után újabb adatot szolgáltatottak a késő rézkori fémművességhez, amelynek emlékeit M. Virág Zsuzsanna gyűjtötte össze.¹⁵⁸

A korai badeni időszak egyre részletezettebb kidolgozása mellett a hazai kutatásban a klasszikus badeni kultúra tipológiájának finomítását Endrődi Anna budapesti ásatásait feldolgozó tanulmányaiban olvashatjuk.¹⁵⁹

A háború előtti budapesti ásatások topográfiai azonosítását is Endrődi A. végezte el, nem kevés munkával. A véletlenül előkerült és múzeumba juttatott leletek, valamint a különböző szakemberek által végzett ásatások anyaga nem volt mindig precízen dokumentálva, a leletek is összekeveredtek, némelyik a háború alatt megsemmisült vagy elveszett. Endrődi A.-nak három nagyobb terület különböző lelőhelyeit sikerült a rendelkezésére álló adatok alapján rendbe tennie: Lágymányos,¹⁶⁰ Békásmegyér,¹⁶¹

¹⁴⁸ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1991; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1992.

¹⁴⁹ MARAN 1998.

¹⁵⁰ MARAN 1996; MARAN 1998a, 508–512. J. Maran gyűjtését további adatokkal egészítette ki BONDÁR 2002a; BONDÁR 2002b.

¹⁵¹ MARAN 1998a, 520–521.

¹⁵² BONDÁR 1987, 48.

¹⁵³ KOÓS 1994.

¹⁵⁴ KŐVÁRI 1994.

¹⁵⁵ BONDÁR 1996; SIKLÓSI 2004.

¹⁵⁶ KÖVECSÉS-VARGA 1990.

¹⁵⁷ FARKAS 2001; FARKAS 2004.

¹⁵⁸ M. VIRÁG 1999.

¹⁵⁹ ENDRŐDI 1991; ENDRŐDI 1992; ENDRŐDI 1997.

¹⁶⁰ ENDRŐDI 1997.

¹⁶¹ ENDRŐDI 2002.

és a Csepel-sziget¹⁶² ismertté vált anyagát tudta lokalizálni adattári források és a múzeumi leltárkönyvek, valamint néhány hitelesítő ásatás segítségével.

A hazai új késő rézkori lelőhelyekről szisztematikus mintagyűjtés készült a radiokarbon kronológiához, amelyet Elisabeth Ruttkay felkérésére szerveztem meg és juttattam el a vizsgálati anyagot Bécsbe. A napjainkban is idézett adatközlés 2002-ben jelent meg.¹⁶³

A korszak legfontosabb jellemzője a számítástechnika, a mobiltelefon és a különböző diagnosztikák, roncsolásos és roncsolásmentesnek mondható vizsgálatok széles körű terjedése.

A badeni kultúra magyarországi kutatási helyzetét vázlatosan áttekintő tanulmányomban¹⁶⁴ bemutattam a különböző kutatási tendenciákat. Érintettem a kultúra belső tagolásának problémáit, a különböző csoportok értékelését és megállapíthattam, hogy eldöntetlen még az a kérdés, hogy az egyes csoportok területi és/vagy kronológiailag elkülöníthető egységeket jelentenek-e. Röviden utaltam arra, hogy a legújabb csoportot/horizontot, a protobolerázit nem tartom kellően meggyőzőnek. Tárgyaltam a lelőhelyek számát, a telepek és temetők arányát, a lelőhelyek publikálási helyzetét. Foglalkoztam a települési hálózattal és a településeken feltárt különböző objektumokkal, a korszak fémművességével. Érintettem a kultikus tárgyi emlékeket is, elsősorban az antropomorf és zoomorf leleteket, valamint a kocsimodelleket. Az abszolút kronológia változására is kitértem és utaltam arra, hogy a kultúra eredetkérdése még megoldatlan.

Részletesebben írtam a temetkezésekről is. G. Nevizánsky temetkezési katalógusát újabb lelőhelyekkel egészíthettem ki az ásatási jelentésekből és egyéb irodalomból összegyűjthető adatokkal feltöltött, folyamatosan fejlesztett adatbázisomból.¹⁶⁵ A badeni temetkezések száma az adatbázisomban szereplő több mint 1600 lelőhelynek akkor mindössze 5%-a volt.¹⁶⁶

Az ezredforduló megünneplésének része volt a Száz Magyar Falu program keretében helytörténeti munkák megírása. A Magyar régészet az ezredfordulón kötet is erre az alkalomra készült, magyarul és angolul 2003-as évszámmal jelent meg e jelentős kézikönyv.¹⁶⁷

***

A rendszerváltás után elindult átalakulások, a nagyberuházások mennyisége a régészetnek is feladatokat jelölt ki. Átalakult a múzeumi szervezet, a beruházók érdeke az előzetes feltárások felgyorsításában jelentősen meghatározta a múlt kutatásának lehetőségeit. Mindez a régészet működésének törvényi és intézményi kereteinek folyamatos változását eredményezte. A korábban csak állami intézmények által végezhető feltárásokba magáncégek is bekapcsolódhattak.

Wollák Katalin régész, örökségvédelmi szakértő kérésemre röviden összefoglalta a törvényi- és intézményi keretek változásának folyamatát, amiért ezúton is köszönetet mondok.

A rendszerváltás után 1997-re alakult ki a régészet új jogszabályi környezete (1997. évi 140. tv.), amelyben jelentős szerepet kapott az Európa Tanács 1992. évi *Máltai egyezménye* a régészeti örökség védelméről.

Nagy hangsúlyt kapott a megelőző feltárás fogalma, bevezetésre került a *polluter pays* (beruházó fizet) elve, létrejött az első feltáró intézményektől elkülönült, örökségvédelmi szervezet, a Kulturális Örökség Igazgatósága (KÖI).

¹⁶² ENDRÓDI 2002a.

¹⁶³ WILD *et al.* 2001.

¹⁶⁴ BONDÁR 2002.

¹⁶⁵ BONDÁR 2002, 13, 23. jegyzet

¹⁶⁶ BONDÁR 2002, 13.

¹⁶⁷ MRE 2003.

A jelenleg is hatályban lévő örökségvédelmi törvény (2001. évi 64. törvény a kulturális örökség védelméről) kiteljesítette a régészet integrálását a beruházások körébe; a régészeti és műemléki örökség védelmére erős hatósági háttér épült ki (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal/KÖH). Magyarország 2004-ben lett az Európai Unió tagja, 2007-től önállóan pályázhatott uniós forrásokra,¹⁶⁸ így nagy infrastrukturális fejlesztések támogatására is, melyeknél a régészeti feltárások kalkulálhatósága egyre több problémát okozott. Bár az örökségvédelmi törvényt addigra már hétszer módosították, a változások azonban nem elégtették ki a döntéshozókat, ezért az európai források hatékonyabb felhasználása érdekében a kormányzat 2007-ben a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSz) létrehozásával központi régészeti feladatellátást vezetett be. A szervezetet négyéves fennállása alatt számos kritika érte, főként amiatt, hogy a megyei múzeumoktól feladatokat vont el, valamint az ott dolgozó, kezdetben kevés tapasztalattal rendelkező régészek miatt, azonban mind a teljesítménye, mind a feladatellátás színvonala egyre emelkedett.

A kormányváltás után, a 2010-es évektől a megelőző feltárások ellátása visszakerült a 19 megyei (és a fővárosi) múzeumhoz. Számos esetben megnövekedett a feltárandó terület nagysága, a feltárások ideje és költségei. Mindezek vezethettek a jogszabályi környezet 2011. novemberi radikális szigorításához, melynek keretében maximálták egy-egy feltárás időkeretét és költséghányadát, valamint meghatározták a különböző régészeti beavatkozások hatósági árát. Bár a régészet oldaláról számos innovatív kezdeményezés született, mint például az előzetes régészeti dokumentáció (ERD) alkalmazása, amely nagyberuházás esetén lehetővé teszi a beruházó számára a régészeti munkálatok megalapozott kalkulációját, vagy a francia mintára a kétlépcsős tervezés, vagyis a terület előzetes vizsgálata, majd a régészeti kivitelezés hatósági áron, mindezek azonban érdemben nem javították a régészet megingott reputációját.¹⁶⁹

A 2010-es évek első felének változásai közül említést érdemel az örökségvédelmi hatósági feladatellátásnak a kormányhivatalokhoz kerülése, a KÖH „átalakítása” Forster Központtá (radikálisan kevesebb hatáskörrel), a megyei múzeumi rendszer megszüntetése (a múzeumok városi kezelésbe kerülése). A jelentősen csökkenő központi régészeti feladatellátás először a Magyar Nemzeti Múzeumhoz majd különböző központi intézményekhez került (2015 Forster Központ, 2017 Budavári Kft., 2019 Várkapitányság NZrt., 2022 MNM-NRI).

Első körben lezajlott a régészeti intézmények és cégek akkreditációja is. Egyértelműen pozitív hatása volt a fémkereső-használat engedélyezésének szabályozása 2015-ben, mely jelentősen hozzájárult a közösségi régészet hazai térhódításához. Többször változott a régészetért felelős minisztérium, s bár nincs önálló örökségvédelmi intézmény, jelenleg a szakterület különböző elemeit három minisztérium felügyeli:

- Kulturális és Innovációs Minisztérium – ide tartozik a felsőoktatás (régészeti), az innováció és tudomány (ELKH, szeptember 1-től Magyar Kutatási Hálózat néven), a múzeumok (MNM [MNM-NRI]), valamint a múzeumok ágazati irányítása, szakfelügyelet.
- Építési és Közlekedési Minisztérium – ez a minisztérium felelős a kulturális örökség védelméért, ide tartozik a szabályozás, vagyis az örökségvédelmi törvény és a vonatkozó kormányrendelet módosítása. A miniszter jelöli ki a feladatok ellátásában közreműködő örökségvédelmi szervet és határozza meg a feladatait (MNM-NRI, amely a KIM alá tartozik) és működteti az Ásatási Bizottságot.
- Miniszterelnökséghez tartoznak a kormányhivatalok (régészeti felügyelők), akik a hatósági munkát végzik (egy beruházásnál mit/hogyan feltárni, feltárási engedélyezés).

¹⁶⁸ ERNYEY 2007

¹⁶⁹ RACZKY 2007; BÁNFFY–GYUCHA–CSIKY 2011; GYUCHA 2012; WOLLÁK–RACZKY 2012; WOLLÁK *et al.* 2013; KÁLNOKI–GYÖNGYÖSSY 2016; GYÖNGYÖSSY 2016; CZIFRA–FÁBIÁN 2016.

A 2010-es évek végétől új intézménnyel bővült a feltárássra jogosult intézmények köre (Magyarságkutató Intézet [MKI], 2019) és az MNM égisze alatt létrejött a Nemzeti Régészet Intézet (NMM-NRI, 2022).

Az örökségvédelmi törvényt 2010–2023 között több mint 50-szer módosították, 2022-ben például jelentősen csökkentették az ún. kiemelt nagyberuházások régészeti költségeit, ezzel nehéz helyzetbe hozva a feladat ellátására kötelezett intézményt (MNM).¹⁷⁰

Pozitív tendencia, hogy jelentősen növekedett a társadalmi szerepvállalás a régészeti kutatásban, számos múzeum indított közösségi régészeti programokat és projekteket, létrejött a Közösségi Régészet Egyesület (2019), illetve az MNM Közösségi Régészet Osztálya (KÖR).¹⁷¹

Fontos megemlíteni, hogy egy 2018-ban hozott kormányhatározat¹⁷² előírta, hogy meg kell alkotni a 2020–2030-as évekre szóló Nemzeti Régészeti Stratégiát, illetve az ennek megvalósítását szolgáló Országos Régészeti Tervet, melynek első változatát az MNM (2018–2019-ben) elkészítette (a feladat később átkerült az MKI-hez), a tervezetet többször átdolgozták, azonban elfogadásra még nem került.¹⁷³ A kormányzati hipotézis szerint a megelőző feltárások aránya csökkenni fog és így van lehetőség nagyobb léptékű tervezett kutatásokra, ezen belül a magyarság régészetével és történetével kapcsolatos kutatásokra, a stratégiának erre a megváltozott helyzetre kell koncepciót kidolgozni.

Az MTA Régészeti Bizottsága 2021-ben átfogó értékelést adott az 1989–2019 közötti időszak régészeti kutatásainak főbb tendenciáiról és kihívásairól,¹⁷⁴ illetve az ELTE Régészeti Intézetének vezető munkatársai ugyanebben az évben fogalmazták meg vitaindító gondolataikat a magyar régészet jelenéről és jövőjéről „Középtávú régészeti stratégia” címmel.¹⁷⁵

VI. korszak (2003-től napjainkig)

Az ezredforduló környékén jelentősen felgyorsult a technikai és informatikai fejlődés a világban. A régészet által is igénybe vett különböző vizsgálati eszközök, elemzési lehetőségek használata a kezdeti „appendix” jelleg után a nagy nemzetközi projekteken egyre inkább értelmezett és felhasználható résszé vált az archeológiában. A fémvizsgálati módszerek – köztük az ólomizotópos elemzések – különféle nyersanyag meghatározások, a tárgyak készítménytechnikájának vizsgálata, műszeres talajfelderítések, vízrajzi- és környezetrekonstrukciók, nagyszériás korhatározások számos, a tudományos alaposágú kísérleti régészet korábban rejtett információk újabb mozaikjait tárták és tárják fel a múlt évezredeiből.

Mindezek mellett talán a legjelentősebb az archeogenetika megszületése volt, amely kezdetben csak egy hosszú betű+számsor kombinációval határozta meg az örökítő anyag jellemzőit, később a rokonságot mutatta ki anyai ágon, majd egyre többet és többet tett hozzá a régészettudomány ismereteihez, a nagy erővel létrehozott nemzetközi adatbázisokra támaszkodva.¹⁷⁶ Nemrégiben olvashattuk a sajtóban, hogy sikerült az Y-kromoszóma teljes genomját is meghatározni.

Napjainkban – bár még eléggé költséges – de komoly kutatás nem készülhet bioarcheológiai elemzések nélkül.

¹⁷⁰ KÁLNOKI-GYÖNGYÖSSY 2020; ERNYEY-ANDERS 2020.

¹⁷¹ RÁCZ 2021; VIRÁGOS-FOGAS 2022.

¹⁷² 1575/2018. (XI. 15.) Korm. határozat a régészeti feladatellátás hosszú távú, átfogó, a Nemzeti Régészeti Stratégiát megalapozó új koncepciójáról.

¹⁷³ MNM 2018/2019: Nemzeti Régészeti Stratégia Átfogó Koncepció 2020–2030 MNM.

¹⁷⁴ A régészettudomány fontosabb tudományos eredményei Magyarországon (1989–2019). (MTA Régészeti Bizottsága - 2021. január) https://mta.hu/data/11_Osztaly/Dokumentumok/II._oszt%C3%A1ly/30_%C3%A9v_tudom%C3%A1nyos_eredm%C3%A9nyei/Regeszeti.pdf.

¹⁷⁵ RACZKY *et al.* 2021.

¹⁷⁶ A genetika történetéről és magyarországi helyzetéről ld. Gerber Dániel tanulmányát a jelen kötetben.

Az ezredforduló után Európában nagy projektek indultak egy-egy lelőhely feltárására és komplex feldolgozására a rendelkezésre álló legmodernebb módszerekkel (előzetes műszeres terepfelderítés, fotogrammetria, drónok használata, GIS stb.). A tudományos célú feltárásokon kívül a nagyberuházások előtti régészeti ásatásokat is el kellett végezni. Mindezek olyan óriási leletanyagot eredményeztek, olyan települési jelenségeket tettek nagy felületen láthatóvá, amelyek új módszereket kényszerítettek ki a régészetben is, mind a feldolgozás, mind a publikálás terén. A nagyfelületű ásatásoknak köszönhetően elsősorban a telepek sokszempontú elemzése került előtérbe.

A korábbi időszak aprólékos tipológiáját, a közlésekhez kiválogatott reprezentatív leletek bemutatását, a régészeti kultúra különböző szegmenseinek hagyományos kiértékelését felváltotta a matematikai-statisztikai módszerrel vizsgálható kerámiaelemzés. A régészeti kultúra megnevezés helyett (amelynek volt definíciója) a komplexum, a kerámiastílus vizsgálata került előtérbe. A badeni kultúra anyagára Martin Furholt dolgozta ki ezt a módszert a kerámiastílus aprólékos elemzésével és a radiokarbon adatok egyidejű felhasználásával. Furholt elvetette a régészeti kultúra fogalmát, még a komplexumot sem tartotta jónak. Véleménye szerint a késő rézkori „kultúrák” helyi alapokon alakultak ki. Az edénykészítés egyes fázisait és a díszítés különböző elemeit analizálva jól nyomon követhetők a változások is, ezért a kerámiastílus-terminológia ezért sokkal kifejezőbb.¹⁷⁷

A nagy telepek feldolgozásában – a kerámia stíluselemeinek nyomon követése mellett – új megközelítés a feldolgozásban a településen végzett különböző tevékenységek egyes színtereinek lehatárolása az adott telepen, melyet a háztartásrégészet (household) vizsgál. A téma nemzetközi kutatásának jó összefoglalását Fábíán Szilvia és Rajna András doktori disszertációjában olvashatjuk.¹⁷⁸

Kutatástörténetünk VI. korszakában több jelentős telep publikációja¹⁷⁹ jelent meg és több szakdolgozat illetve PhD-értekezés témája volt a badeni kultúra. Schultz Zoltán egy Baranya vármegyei lelőhely anyagát dolgozta fel szakdolgozatában.¹⁸⁰ Csippán Péter több lelőhely állatsontanyagát vizsgálva különített el háztartásokat, és bemutatta a késő rézkori állatállomány jellemző összetételét.¹⁸¹ Fábíán Szilvia is a háztartás régészeti aspektusából elemezte példaértékűen balatonkeresztúri feltársok badeni telepét a doktori munkájában.¹⁸² György László az ózd–vissi csoportra koncentrálna Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye lelőhelyeit gyűjtötte össze és kellő alapossggal vizsgálta PhD-értekezésében.¹⁸³ Rajna András a Cernavodă III, Boleráz, „protoboleráz” problémát boncolgatta PhD-munkájában legújabb ásatásainak leletei alapján.¹⁸⁴

A korábbi évtizedek tipológiai elemzésein alapuló régészeti kultúrák eredetének, létrejöttének kutatása, nagyívű elemzése (amelyek a korábbi korszakokat jellemezték) ma már visszafogottabbak, nincsenek új régészeti elméletek a késő rézkori „kultúrák” genezisére. Napjainkban a hallatlanul gyorsan fejlődő archeogenetika, a bioarcheológia, továbbá a különböző nyersanyagok származási helyének meghatározása adhat a korábbiaknál pontosabb válaszokat az írást még nem ismerő őskori közösségek mozgásáról, kereskedelmi és emberi kapcsolatairól, kulturális és populációs összetevőiről. Ehhez a legjobb forrásanyag a temetkezésekben található, ahol az eltemetett ember és a vele együtt megtalált, megmaradó anyagból készült tárgyak, a sírral kapcsolatos egyéb környezeti információk, következtetések adnak lehetőséget a természettudományok segítségével arra, hogy az egykori valóság egyre több elemét rekonstruálhassuk.

¹⁷⁷ FURHOLT 2008; FURHOLT 2008a; FURHOLT 2009.

¹⁷⁸ FÁBIÁN 2014; RAJNA 2016.

¹⁷⁹ P. BARNA 2003; BONDÁR 2008; GYÖRGY 2008; GYÖRGY 2009; BONDÁR 2010; GYÖRGY 2013; HORVÁTH 2014.

¹⁸⁰ SCHULTZ 2011.

¹⁸¹ CSIPPÁN 2012.

¹⁸² FÁBIÁN 2014.

¹⁸³ GYÖRGY 2014.

¹⁸⁴ RAJNA 2016.

A kutatástörténet önkényes korszakolásában az utolsó idősakra itthon is a nagyberuházások a jellemzőek. Az autópályák, a városokat elkerülő autóutak építése, lakó- és ipari parkok, gyártelepek létesítése, stb. programok keretében a régészet számára óriási felületek nyíltak meg, s egyszerre láthattuk több évszázad vagy évezred egykoron földbeásott különböző objektumait. Olyan egymásra rétegződött időhorizontokat, amelyek így együtt egyszerre sohasem léteztek, de a „dobostorta” rétegeit leválasztva feltárulhat egy-egy korszak települési struktúrája, temetkezési helyei. Ezt a nagyon sok információt rejtő lehetőséget azonban nem lehet aprólékos módszerekkel megfigyelni, kiásni. A még napjainkban is változó – az előző részben röviden bemutatott – intézményi és törvényi környezetben, az örökségvédelmi törvényben és rendeletekben rögzített normatíva szerint nagyon rövid idő alatt kell(ett) feltárni és dokumentálni a többhektáros területeket. A hallatlan lehetőség – a nagy felületen csak egyszer és soha többé nem látható, minden, a földbe egykoron beásott objektum – aprólékos megfigyelésekre, módszeres szintkövetéses feltárásokra alig adott lehetőséget a feltárással rendelkezésre álló idő rövidsége miatt. Minden elismerés azokat a kollégákat illeti, akik ilyen körülmények között is képesek voltak jól dokumentálni a kutatás szempontjából fontos, apró információkat is.

A nagyfelületű ásatásoknak és a törvényi szabályozásnak köszönhetően átalakult az ásatásokra vonatkozó információs rendszer is. 1989 után nemcsak a könyvkiadásban következett be hatalmas „robbanás” a sok új szereplő megjelenésével. A régészetet is érintette ez a folyamat. Számos – döntően kérésre készített – kiadó jelent meg a piacon. Könyvek, kiadványok sokasága látott napvilágot múzeumi területről is. Szinte lehetetlen volt követni – még az online hozzáférhető tartalmak előtt! – a megjelenő füzetkéket, jubileumi kiadványokat, újságcikkeket, múzeumi új sorozatokat, amelyek – jó esetben – egy-két új kötettel gazdagították az információs bázist. Ez a fellendülés hamar lecsengett, a komoly anyagi háttérrel rendelkező múzeumok évkönyvei továbbra is megjelennek, de számos közlés már csak a világhálón található meg rövid újságcikk, blog vagy egyéb „modern” formában. A 2008-as gazdasági világválság következtében visszaállt az eredeti állapot, a múzeumi költségvetésből talán két évente megjelentethető, vagy pályázati forrásból (lényegében egyetlen pályázati lehetőség erre az NKA) kiadható évkönyvek világa).

Csaknem négy évtizeden át (1956–1995) az ásatási jelentéseket a Régészeti Füzetekben olvashattuk mintegy egyéves átfutási idő után a 9 (1958)–49 (1997) kötetekben. Az 50. füzet (1996. évi ásatások) nem jelent meg. Az 1997. évi feltárások információit az 51 (2001) füzetben találjuk meg. 2001-től a Régészeti kutatások Magyarországon (RKM) c. periodika adta közre az ásatási előzeteseket. Az első új kötetet az 1998-as évről 2001-ben adták közre, majd évente jelentek meg az előző évi összegzések. A 2010. évről 2012-ben olvashattunk. Hosszú kihagyás után a Magyar Nemzeti Múzeum adatbázisába csak nemrégiben került fel további négy kötet online formában: 2011,¹⁸⁵ 2012,¹⁸⁶ 2013,¹⁸⁷ és 2014. évi ásatásokról.¹⁸⁸ Kutatásunkhoz 2010-ig lehetett módszeres anyaggyűjtést végezni az ásatási jelentésekből. A későbbi közlésekben említett temetkezések már nem kerülhettek be az NKFI K-128413 pályázat programjába.

Napjainkban csaknem lehetetlen nyomon követni a legújabb feltárások során előkerült korszakok újabb lelőhelyeit. A múzeumok helyzetéről röviden már írtam. A Magyar Nemzeti Múzeum Archaeodatabase adatbázisában a régi anyagok (beleértve az MNM teljes adattári gyűjteményét is) csak elvétve található meg a digitális formában. Az újabb ásatásokról egyenletlenül, az ásató kollégák hozzáállásától függően kerülnek be rövid jelentések vagy alapos, teljeskörű dokumentációk. A múzeumok is különböző jogi státuszban vannak, fenntartójuktól függ, kapnak-e támogatást kiadványokra. Néhány

¹⁸⁵ Közzététel: 2018. május 18.

¹⁸⁶ Közzététel: 2019. május 20.

¹⁸⁷ Közzététel: 2019. június 25.

¹⁸⁸ Közzététel: 2021. december 23.

múzeumban rendszeresen megjelennek az évkönyvek, olykor az előző év(ek) ásatási tevékenységéről is beszámolnak. A kisebb vagy alulfinanszírozott muzeális intézmények parkolópályán vannak ilyen szempontból is.

Nemcsak a mindent a neten kereső generációk számára nem elérhetőek az elsődleges információk, de a tudományos feldolgozáshoz is csak esetlegesen, a kollégák információiból vagy egy-egy résztemát feldolgozó publikációból szerezhetünk tudomást fontos feltárásokról.

Az intenzív feltárásokon előkerült nagyszámú telephez képest a temetkezések száma jóval szerényebb, de ezen a területen is új irányzatok, új értelmezések jelentek meg, ahogyan ezt már az előszóban is igyekeztem felvázolni. A halál régészete és az archeotanalógia mellett – amely irányzatok az egykor élt embert vizsgálják – a matematika a temetkezések elemzésében is újat alkotott. Eszerint a temetkezéseket strukturált depozitumként is értelmezhetjük, mert a sírokba szándékosan és valamilyen rendezőelv szerint kerültek be a halottak és a hozzájuk köthető tárgyak is. Az új kutatási megközelítés jó összegzését és kutatástörténetét olvashatjuk Király Ágnes doktori disszertációjában.¹⁸⁹ Ez a módszer bizonyos esetekben elfogadható, de az emberi temetkezések értelmezésénél pont az egykor élt ember egyéni reakcióit, érzelmi megnyilvánulásait, kiszámíthatatlan cselekvését és a közösség vele kapcsolatos, hasonló megnyilvánulásait nem tudja matematikai összefüggésekkel leírni. Szerencsére ez a teljesen rideg elemzés nem vált általánossá.

A magyar kutatásban az ezredforduló utáni évtized nagyléptékű feltárásai során csak néhány sírt említenek az előzetes közlemények. Hasonló a helyzet a szomszédos országokban is.¹⁹⁰ 2002-ben került elő egy újabb, nagyobb sírszámú, a településtől elkülönült önálló temető, 23 sírral, Balatonlelle-Felső-Gamászon. Nagy Borbála szakdolgozatában elemezte a sírokat,¹⁹¹ amely átdolgozott formában 2010-ben jelent meg.¹⁹² Különleges temetkezés még az Abony-Turjányos-dűlőben 2006-ban feltárt tömegsír és a település gödreiből előkerült néhány temetkezés.¹⁹³

Jelentős számú halottat őrzött meg a balatonörszödi lelőhely, ahol a település különböző gödreiben teljes vagy részleges emberi maradványokat, összesen 77 egyént regisztrálhattak az antropológiai feldolgozásnál. A telepen előkerült emberi- és „állattemetkezéseket” Horváth Tünde tanulmányaiból és monográfiájából ismerhetjük.¹⁹⁴ A telep gödreibe dobott emberi tetemek és állatok külön-külön, vagy több esetben egyazon gödörbe dobott jelenség értelmezése e kutatási periódus egyik hangsúlyos kérdése lett.

2010-ben jelent meg Claudia Sachsse kétkötetes munkája is a badeni kultúra temetkezéseiről, amelyek döntő részét magyarországi lelőhelyek teszik ki. A doktori disszertáció nagyon gondos, alapos adatgyűjtés után készült. Magyarországi tanulmányútja során 2000-ben végigjárta az illetékes múzeumokat, konzultált a rézkoros kollégákkal, így pontosított néhány szakirodalmi információit is. Lelkiismeretesen végig olvasta a szakirodalmat, így a Banner-monográfiát és számos magyarul írt tanulmányt is. A jelen kötet katalógusában rendre jelzem, ha Sachssénél is szerepelt a lelőhely.

A magyarországi fémművesség-kötet¹⁹⁵ megírásához végzett anyaggyűjtésem során szembesültem azzal, hogy a mindmáig egyedülálló, 1952-ben egy csontvázas sírban szakszerűen feltárt vörsi diadém – és vele a sír is – feledésbe merült. A nemzetközi kutatás metallurgiai problémák iránti érdeklődése ugyan rendkívül nagy az utóbbi években, ez a fontos temetkezési lelet azonban kikerült a kutatók látóköréből.

¹⁸⁹ KIRÁLY 2019.

¹⁹⁰ SAVA 2008; SPASIC 2010; HORVÁTHOVÁ 2010; KRUMPEL 2012.

¹⁹¹ Sófalvi András ásatása, NAGY 2009.

¹⁹² NAGY 2010.

¹⁹³ FÁBIÁN–MARTON–SERLEGI 2008; KÖHLER *et al.* 2009.

¹⁹⁴ HORVÁTH 2004; HORVÁTH 2007; HORVÁTH 2014; HORVÁTH 2019; HORVÁTH *et al.* 2012.

¹⁹⁵ BONDÁR 2019a.

E folyamat visszafordítása volt a célom a vörsi diadém modern vizsgálati módszerekkel kiegészített újraközlésével.¹⁹⁶

Kutatástörténeti fejezetünk utolsó korszakában jelentős eredménynek tarthatjuk a badeni kultúra mindmáig két legnagyobb sírszámú temetőjének – Budakalász-Luppa-csárda,¹⁹⁷ Pilismarót-Basaharc¹⁹⁸ – monografikus feldolgozását, amelyben több természettudós szerző is közreműködött.

Az elmúlt évtizedek nagyléptékű megelőző feltárásai során előkerült a késő rézkor harmadik nagy sírszámú temetője. 2017-ben Balatonszentgyörgy-Faluvégi-dűlő nevű nagykiterjedésű, az ásatási munkák miatt több részre osztott, több korszak maradványait megőrző lelőhelyén, a 2. számmal jelölt területen Molnár István és Somogyi Krisztina a badeni kultúra birituális temetőjében összesen 73 halottat tárt fel. A temetőt 2022-ben publikáltuk.¹⁹⁹

Ebben a kötetben a nagy temetőkön kívül a kisebb temetkezéseket is összegyűjtöttük, és a bevezetőben már említett bioarcheológiai módszerekkel minél több információt igyekeztünk kideríteni a különböző típusú temetkezésekről.

Research history with a different perspective From the Age of Reform to bioarchaeology

MÁRIA BONDÁR

This chapter covers the history of Hungarian research on Late Copper Age burials, with a focus on some of its major milestones. My intention is to broadly outline how Hungarian archaeological scholarship on this period evolved from the description of the first Copper Age burials published in 1892 to modern complex research projects and bioarchaeology.

Looking back from the present, it may not seem particularly relevant when the period's first burials were discovered, how they had been excavated and documented, or what the archaeologists or amateurs excavating these burials had deemed important and what they had neglected or regarded as being irrelevant. Traditional research history rarely rivets readers' attention in archaeological works. Brief overviews of what others have written on a particular issue do not always make for a thrilling read.

Yet in truth, an awareness of the opportunities, options and analytical techniques available to researchers is extremely important because it is these that ultimately determine archaeological work. Here, the focus is on Hungarian research history, which naturally cannot be treated wholly separately from international research directions, published reports, conference papers and other works. I strove to select those key cornerstones from this vast sea of literature that definitely impacted Hungarian studies. I have principally focused on the changes in the standard practice of excavating and publishing burials, as well as in their integration into international studies, alongside how these publications influenced subsequent research.

I have divided the Hungarian research history of Copper Age studies during the past roughly 200 years into successive periods – marked by the systematic survey, registration and preservation of ancient remains and monuments – from the Age of Reform to the burials brought to light in the course of modern large-scale excavations conducted over extensive areas.

¹⁹⁶ KÁLI *et al.* 2014; BONDÁR 2015a; BONDÁR 2016.

¹⁹⁷ BONDÁR–RACZKY 2009.

¹⁹⁸ BONDÁR 2015.

¹⁹⁹ BONDÁR–SOMOGYI 2022.

This periodisation is wholly arbitrary, although the boundaries between the successive periods were drawn according to the factors influencing archaeological work and the major milestones with a lasting impact on subsequent studies.

Following the chronological sequence of the discovery of the culture's burials and cemeteries, this chapter reviews how our perception of the mortuary rites of the Baden culture changed, how Hungarian archaeologists assessed and interpreted various find types, find assemblages and phenomena, alongside a critical review of the views, concepts and theories proposed as part of the interpretative frameworks, some of which have already been discarded, but nevertheless still crop up occasionally because of excessive deference to previous scholarly authority.

When defining the salient features of each period, I also strove to take into account the period's general scientific development in order to provide a broad context for the research methods and analytical procedures available to the discipline of archaeology. This was all the more important because the scientific and technical revolutions of the past one and a half centuries and the current advances in IT have had an immense impact on the research potentials of various disciplines.

***

The turn of the millennium saw immense advances in various technologies and the IT industry. The use of various analytical procedures and data analysis tools employed in archaeology were gradually promoted from their humble appendix-like beginnings to a prominent position on the research agenda and in the interpretative frameworks of major international projects. Archaeometallurgical analyses – including lead isotope analyses – conducted with a view to provenancing raw materials and elucidating the manufacturing techniques of metal artefacts, non-invasive instrumental prospection, reconstructions of past hydrological and environmental conditions, large series of radiocarbon dates and experimental archaeological projects conducted with a sound disciplinary grounding all added new threads to the tapestry of past millennia. One of the most important new analytical advances was the emergence of archaeogenetics, which at first determined the traits of DNA samples with the combination of a long string of letters and numbers, then became suitable for demonstrating kinship through the maternal line and has by now evolved into a discipline that yields a wealth of new information, drawing also from the large databases created through international collaborative work. Another major breakthrough was recently announced: it is now possible to fully sequence the human Y chromosome. No matter how costly, no self-respecting research project can do without bioarchaeological analyses.

Following the turn of the millennium, several major projects were launched throughout Europe targeting the investigation of specific sites and their complex assessment using state-of-the-art technology such as preliminary ground-penetrating instrumental surveys, photogrammetry, drones, GIS-based prospecting and the like. In addition to research excavations, countless development-led excavations were also undertaken. These investigations yielded an immense number of finds and settlement features observed over extensive areas that called for new field techniques as well as new approaches to their assessment and publication. In the wake of these large-scale excavations, the focus shifted to interdisciplinary approaches in their interpretation.

The elaborate ceramic typologies, a careful selection of finds for publication and the traditional analysis of various segments of archaeological cultures has been gradually supplanted by pottery analyses grounded in mathematical and statistical methods. Instead of the traditional concept of archaeological culture (which was precisely defined), the focus has shifted to cultural complexes and ceramic styles. This analytical approach was proposed and elaborated for the Baden material culture by Martin Furholt, who combined a rigorous analysis of ceramic styles with radiocarbon dating. Furholt discarded the concept of “archaeological culture” and also dismissed “complex” as an equally unsuitable label. In

his view, the Late Copper Age “cultures” emerged as local developments. Diachronic changes could be traced in detail by examining pottery fabrics and the different ornamental elements; the insights offered by their detailed examination led to his proposal of using “ceramic styles” that in his view far better expressed subtle changes.

Besides tracing changes in ceramic styles, another new approach in the assessment of large settlements is the identification of different activity areas, which falls into the domain of household archaeology. Szilvia Fábrián and András Rajna’s doctoral dissertations offer comprehensive overviews of the main directions in this field of research.

The final reports on several major Baden settlements were published in the last period of research and the Baden culture was the subject of several MA and PhD theses. Zoltán Schulz chose the find material of a Baden site in County Baranya as the subject of his MA thesis. Péter Csippán examined the animal bone samples from several sites with a view to identifying households and the typical composition of the Late Copper Age animal stock. In her doctoral dissertation, Szilvia Fábrián offered an exemplary assessment of the Baden settlement at Balatonkeresztúr using an approach fostered by household archaeology. László György surveyed and discussed the Baden sites of County Borsod-Abaúj-Zemplén, with a focus on the Ózd-Viss group. András Rajna addressed a spate of problems related to Cernavodă III, Boleráz and Proto-Boleráz based on the findings of his recent excavation.

Comprehensive studies and ambitious analyses of the origins and development of archaeological cultures based on detailed ceramic typologies that characterised scholarship in previous decades appear to have given way to a more toned-down approach and no overarching theories have more recently been presented on the origins of Late Copper Age “cultures”. The rapid advances in archaeogenetics and bioarchaeology, the provenancing of various raw material types offer fascinating insights into the migrations of prehistoric communities lacking literacy, as well as into their trade connections, their interactions with other communities, their cultural background and anthropological make-up. Burials represent the perhaps best source material in this respect because the interred men and women and the non-perishable artefacts buried with them, the environmental information provided by the grave itself and its immediate area, and the data offered by archaeometric analyses provide a rich array of data for the reconstruction of increasingly more details and aspects of this bygone world.

The last – arbitrarily established – period in the research history of the Late Copper Age was characterised by a series of development-led excavations in Hungary, too. The construction of motorways and bypass roads, residential communities, industrial parks and factories meant that large areas could be investigated, bringing to light the buried features of several centuries and, on some sites, of several millennia. These stratified sites resemble a layer cake: stripping away each layer, the occupation patterns and burial locations of a particular period are revealed. However, this is a time-consuming procedure and no matter how much information is contained in each layer, the time allotted for excavation is often insufficient for rigorous fieldwork with the necessary attention to the tiniest detail. The oft-changing institutional and legislative framework as well as the normative practice set down in the heritage protection bill and the accompanying decrees allow very short periods of time for excavating and documenting the endangered areas extending over several hectares. The relative shortness of the time available for excavation soured the incredible opportunity of extracting a wealth of new details through the meticulous level-by-level excavation of all the features once cut into the ground that were exposed over large areas. Our colleagues, who made every effort to conscientiously document even the tiniest details with a relevance for research under these circumstances, truly deserve all our admiration.

The information system on excavations also underwent major changes in the wake of large-scale excavations and their legal regulation. The period after the political transition in 1989 saw an unprecedented boom in book publishing and the appearance of a spate of new actors, which also had

its impact on archaeological publishing. Several new, although often extremely short-lived publishing houses appeared. Countless new books and other publications were printed in the museum sphere, too. Before digitisation and access to online contents, it was virtually impossible to keep abreast of the booklets, jubilee volumes, journal article and new museum series that enriched the archaeological literature with a handful of new volumes. This boom soon dried up; while the yearbooks of museums with a solid financial background continued to be published, several other publications are now only to be found on the internet in the form of brief articles, blog entries or some other digital format. Owing to the 2008 global economic crisis, archaeological yearbook publishing has reverted to its former state: museum budgets allow for the publication of a yearbook bi-annually and funds can sometimes also be secured through grants (although the single fund currently accepting applications for publishing is the National Cultural Fund of Hungary).

During the roughly four decades between 1956 and 1995, brief excavation reports appeared in Volumes 9 (1958) to 49 (1997) of *Régészeti Füzetek* with an editing process of about a year. Vol. 50 for the 1996 excavations was never published, while the reports for 1997 appeared in Volume 51 (2001). From 2001, the preliminary reports appeared in the *Régészeti Kutatások Magyarországon / Archaeological Investigations in Hungary* series. The first volume, containing the reports for 1998, appeared in 2001, followed by a volume each year with the reports of the previous year. The reports for 2010 were made available in 2012. Following a longer gap, the four volumes covering the excavations of 2011, 2012, 2013 and 2014 were published online as part of the archaeological database of the Hungarian National Museum. In the course of our project, we systematically collected the information published in these volumes up to 2010. The burials published in the later volumes could not be incorporated into the research project funded by the NKFI K-128413 grant.

Currently, it is virtually impossible to keep abreast of the period's new sites discovered and investigated during recent excavations. Find assemblages brought to light during earlier excavations (as well as the archival records of the Hungarian National Museum) appear but rarely in digital format in the Archaeodatabase maintained by the Hungarian National Museum. Reports on more recent excavations are entered haphazardly, taking the form of rather brief or, conversely, fully documented reports, which are essentially left to the discretion of the excavators. Museums have differing legal statuses and funding for publications depends on the goodwill of their supervisory authorities. Some museums are able to publish their yearbook which sometimes contains an account of the field activities of the previous year(s) on a regular basis. Smaller and underfinanced museal institutions have been put on hold in this respect, too.

Primary information is not merely inaccessible to the younger generations who tend to search for everything on the net; when gathering material for a particular project, the availability of information on important excavations is frequently rather haphazard and, more often than not, has to be pieced together from the accounts provided by colleagues or from publications addressing a particular issue.

While the number of burials is much more modest compared to the many settlements discovered and investigated in the course of more recent large-scale excavations, many new directions and new interpretative frameworks have appeared in this field, too, as briefly discussed in the introduction. In addition to mortuary archaeology and archaeoethnatology, both of which focus on various aspects of past lives, mathematics has also contributed greatly to the interpretation of burials. Burials can in a sense be interpreted as structured deposits because the deceased and the objects associated with them were deposited intentionally and in accordance with some structuring principle. A comprehensive overview and discussion of this new research direction can be found in Ágnes Király's PhD thesis. This approach is useful in certain cases, bearing in mind that personal reactions, emotional outbursts, unpredictable actions and the community's similar emotions and actions concerning the dead can hardly be described

using mathematical formulas. Fortunately, this kind of rather austere approach has not gained widespread currency in scholarship.

Preliminary reports of the large-scale excavations conducted after the turn of the millennium in Hungary mention but a few burials from this period and the situation differs little in the neighbouring countries. A larger formal cemetery with 23 graves, separate from a settlement, was found in 2002 at Balatonlelle-Felső-Gamász. The assessment of the burials was undertaken by Borbála Nagy in her MA thesis, whose updated version was published in 2010. The mass grave uncovered at Abony-Turjánysdűlő in 2006 represented a wholly unusual burial type and the settlement's pits yielded additional burials.

Many pits of the Balatonőszöd site contained complete or partial human skeletons; a total of 77 individuals were identified during the osteoarchaeological assessment of the human remains. The human and animal burials uncovered on the site were published in detail by Tünde Horváth in a monograph and several studies devoted to these burials. The interpretation of the human and animal corpses dumped into pits, often into the same one, became one of focal issues in the period's research.

Claudia Sachsse's two-volume study on the burials of the Baden culture, which were predominantly unearthed on Hungarian sites, appeared in 2010. Her doctoral dissertation reflects the meticulous and conscientious data collection. During her study trip to Hungary in 2000, she visited all the museums with relevant material in their collections and consulted the period's Hungarian specialists, and as a result also corrected some of the inaccurate information appearing in the archaeological literature. She systematically and conscientiously read the relevant literature, including Banner's monograph and various Hungarian articles. In the catalogue of the sites I have always indicated if a particular site is also listed in Sachsse's monograph.

While gathering material for my study on the period's metalwork, I was astonished to realize that the Vörs diadem, a unique artefact, had been virtually forgotten, as had the professionally excavated inhumation burial in which it was discovered in 1952. Despite the upsurge of interest in the period's metallurgy in international scholarship, this significant burial and find had disappeared from archaeological sight. I decided to republish the Vörs diadem, now complemented with a modern archaeometallurgical analysis, in order to re-introduce this important find to scholarship.

The full publication of the two largest cemeteries of the Baden culture, Budakalász-Luppa-csárda and Pilismarót-Basaharc, represented major milestones in the last period of research history. Both monographs feature contributions by specialists of the archaeological sciences.

The third largest burial ground of the Late Copper Age was discovered and investigated during one of the large-scale development-led excavations of the past decades. The cemetery came to light in Area 2 of the Balatonszentgyörgy-Faluvégi-dűlő site, where the remains of several periods were uncovered over the extensive archaeological site. István Molnár and Krisztina Somogyi uncovered a total of 73 burials in a biritual cemetery of the Baden culture. The cemetery was fully published in 2022.

In addition to the period's large cemeteries, this volume also contains several other smaller burial sites. One of our main goals was to extract as much information as possible from the different burial types using bioarchaeological methods.

A kötet szerzői / List of Contributors

BONDÁR Mária

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
HUN-REN Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
bondar.maria@abtk.hu

DEMÉNY Attila

HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet
HUN-REN Institute for Geological and Geochemical Research,
Research Centre for Astronomy and Earth Sciences
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
attila.demeny@csfk.hu

FARKAS Csaba

HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet
HUN-REN Institute for Geological and Geochemical Research,
Research Centre for Astronomy and Earth Sciences
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
farkas.csaba@csfk.org

GÁL Erika

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
HUN-REN Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
gal.erika@abtk.hu

GERBER Dániel

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Archeogenomikai Intézet
HUN-REN Institute of Archaeogenomics, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
gerber.daniel@abtk.hu

GUGORA Ariana

HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet
HUN-REN Institute for Geological and Geochemical Research,
Research Centre for Astronomy and Earth Sciences
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
ariana.gugora@csfk.org

HEGYI István

HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet
HUN-REN Institute for Geological and Geochemical Research,
Research Centre for Astronomy and Earth Sciences
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
hegyi.istvan@csfk.org

HORVÁTH Anikó

HUN-REN Izotópklimatológiai Laboratórium (IKER), Atommagkutató Intézet
HUN-REN Isotope Climatology and Environmental Research Centre, Institute for Nuclear Research
4026 Debrecen, Bem tér 18/C.
horvatha@atomki.hu

JAKUCS János

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
HUN-REN Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
jakucs.janos@abtk.hu

KÖHLER Kitti

Magyar Természettudományi Múzeum, Embertani Tár
Department of Anthropology, Hungarian Natural History Museum
1083 Budapest, Ludovika tér 2–6.
kohler.kitti@hnmus.hu

MARTON Tibor

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
HUN-REN Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
marton.tibor@abtk.hu

OROSS Krisztián

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
HUN-REN Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
ross.krisztian@abtk.hu

PALCSU László

HUN-REN Izotópklimatológiai Laboratórium (IKER), Atommagkutató Intézet
HUN-REN Isotope Climatology and Environmental Research Centre, Institute for Nuclear Research
4026 Debrecen, Bem tér 18/C.
palcsu.laszlo@atomki.hu

RÁCZ Piroska

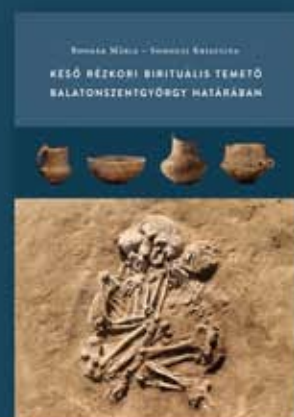
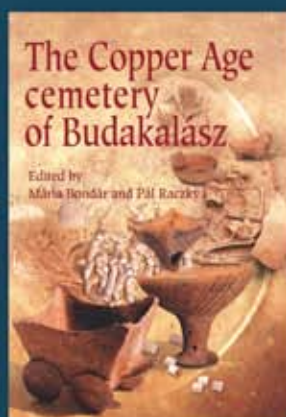
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
HUN-REN Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
racz.piroska@abtk.hu

SOMOGYI Krisztina

Rippl-Rónai Vármegyei Hatóköri Városi Múzeum
Rippl-Rónai Museum
7400 Kaposvár, Fő u. 101.
lasinja.somogyi@gmail.com

SOMOGYVÁRI-LAJTÁR Enikő

HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet
HUN-REN Institute for Geological and Geochemical Research,
Research Centre for Astronomy and Earth Sciences
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
lajtar.eniko@csfk.org

A Kr. e. 4. évezred temetkezéseinek sokrétű halottkultusza különböző hagyományok, eltérő gyökerű és fejlettségű közösségek széleskörű kapcsolatainak lenyomatát őrzi. Az önálló nagy temetők közlése után a szerzők azt vizsgálták, mit tudhatunk meg a korszak többi temetkezéséről régészeti, antropológiai, archeozoológiai elemzések látható adatain kívül a csontokból vizsgálható láthatatlan információ forrásból, a bioarcheológia különböző módszereinek segítségével. A nagy mintaszámú radiokarbon kormeghatározás, valamint az archeogenetikai és izotóp-geokémiai elemzések rávilágítanak a késő rézkori emberek egészségi állapotára, fertőzéseire, táplálkozására és kisgyermekkoruk helyszínére is. A látható és láthatatlan információk együtt jóval gazdagabb képet adnak az egyéni sorsokról és a kisebb közösségek mindennapjairól.

The burials of the fourth millennium BC attest to a rich diversity of elaborate mortuary practices, the imprints of a colourful world of beliefs and of communities with differing traditions and ancestries.

Following up previous work on the period's large cemeteries, this volume explores the period's other burials, looking at both the visible elements of the archaeological record that can be examined using traditional archaeological, osteoarchaeological and zooarchaeological methods, and the invisible information that can be extracted from skeletal remains using the different analytical techniques of bioarchaeology. The large series of radiocarbon dates allow for a more precise dating of the burials, while the archaeogenetic and stable isotope analyses shed light on the health, the diet and the ancestry of Late Copper Age communities. Taken together, the visible and invisible information provide a more detailed picture of individual biographies and the daily lives of smaller communities.

